

**LA CISTA AMB TÚMUL
DE LA CREU DE PRINCIPI,
FITA DEL SEGLE X
EN LA TOPONÍMIA
DE L'ALTA GARROTXA
I LES RESTES PRE-ROMÀNIQUES
DE SANT JULIÀ DE RIBELLES**

per JOAN BADIA I HOMS / BENJAMÍ BOFARULL I
GALLOFRÉ / ENRIC CARRERAS I VIGORÓS /
MIQUEL-DÍDAC PIÑERO I COSTA

DEL GRUP EMPORDANÈS DE SALVAGUARDA I ESTUDI
DE L'ARQUITECTURA RURAL I TRADICIONAL
(GESEART)

Col·laborador en la recerca documental i bibliogràfica:
JOAN-JOSEP ALCALDE I MOLERO

Les arques emprades com a límits territorials en la termenació medieval

El mot arca té el sentit de *caixa gran* i els autors llatins ja l'empraren per a designar els sarcòfags. Foren les **arcae sepulcrales**. Segles a venir podem veure el mot arca emprat en el sentit genèric de sepulcre o tomba. Així l'any 1086 hom escriu **archa** al·ludint al sepulcre nou de Santa Eulàlia que llavors es va fer a Barcelona⁽¹⁾.

Encara Desclot, el gran cronista català del segle XIII, farà ús del mot **caixa** per a designar el sarcòfag en que fou dipositat el rei Pere II **el Gran** mort l'any 1285 a Vilafranca del Penedès...; **e hac hom una caixa e folrà-la hom dins e defora de bell presset vermell, e més bom llains l'honorat cors del rei d'Aragó...** (DESCLOT, «Crònica», ed. 1983, pàg. 586).

Un altre sentit donat al mot arca és el de **sepulcre megalític** sens dubte per la semblança dels dòlmens amb grans caixes de pedra. En aquest cas, però, arca apareix en la major part de les vegades com l'accepció de **senya divisòria** documentada en llatí tardà (Thesaurus.../1900, II, 433, 65), o sigui, com a sinònim de fita o molló.

No tenim proves concretes de si en època alt-medieval seria coneguda la funció sepulcral dels dòlmens. Cal però tanmateix pressuposar que, llavors més que ara, apareixien en les violacions dels sepulcres megalítics restes òssies que denunciaven les inhumacions que aquests guardaven.

Una altra qüestió, que segurament caldria desestimar seria si aquella possible coneixença despertava cap mena d'interès que no fos l'estrictament senyalitzador. A part de les probables troballes materials, sobretot ceràmiques, serien vistes com unes tombes que ja no s'utilitzaven.

En canvi són diverses les circumstàncies que feien els dòlmens molt adequats per marcar límits o afrontacions. Cal recordar que es troben correntment en punts enlairats, visibles de lluny. Imaginem també que eren construccions que per llur emplaçament, antiguitat i misteri esdevenien ben coneguts i fàcilment identificables pels habitants de la rodalia. D'altra banda eren unes fites permanents, segurament en la major part respectades com a llocs sagrats ancestrals, difícils de destruir i impossibles de canviar de lloc.

Així no és estrany que la llei dels visigots regulés que cada vegada que els termes fossin origen de discussió es cerquessin les senyes més velles que hi hagués. És a dir, els **túmuls de terra o arques** que es trobessin vora els límits i que semblessin construïts de més antic⁽²⁾.

Aquesta llei segurament s'aplicà en una delimitació de termes a Bàscara l'any 817⁽³⁾; en un judici o **mall públic** al Montgrí l'any 881⁽⁴⁾ i en concret es cità *in extenso* en una sentència d'Urgell de l'any 1024⁽⁵⁾.

També s'hauria aplicat, possiblement d'antic, al lloc de Cervera de la Marenda, al Rosselló, que en seria gairebé un prototipus. Així, aquest municipi es troba actualment encara delimitat per quatre monuments megalítics: el **dolmen de la Farella/Guerroig**⁽⁶⁾; el **dolmen del coll de les Portes**⁽⁷⁾; el **dolmen de la Coma Estepera**⁽⁸⁾ i el **menhir de la Perafita**⁽⁹⁾.

En tot cas, són molt considerables els documents medievals que, sobretot en el nord del Principat i en les terres rosselloneses, fan referència als sepulcres megalítics (**arcas**) com a fites dels límits territorials (CARRERAS I CANDI / 1903-1904, pàgs. 89-90; VIDAL / 1922, pàgs. 47-52; ALCOVER/MOLL / 1926, vol. I, pàg. 838; Glosarium./ 1962, fasc. 2, cols. 133-136; COROMINES / 1980, vol. I, pàgs. 365-366; BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PIÑERO / 1983, pàgs. 371-372). Hom no feia més que seguir el que regulava l'antiga llei dels visigots.

És precisament el que succeí en una escriptura de l'any 921 referida al terme de Bàscara on s'esmenta com a límit l'existència d'una **arca antiga**⁽¹⁰⁾.

Altres documents, pocs, seguint al peu de la lletra la llei visigòtica designen també els dòlmens com **arca antiga** possiblement en contraposició a **arca nova**. Aquest darrer topònim apareix molt menys. Es referiria a tombes alt-medievals de construcció recent, potser en caixa de lloses⁽¹¹⁾. Pels anys 875 i 879 al Conflent una **arca antiga** fou emprada com a fita:... **de Oleta usque ad ipsa archa antiqua ad Portella...** (Marca Hispànica/1688, col. 808 i d'ABADAL / 1954-55, doc. 35, pàg. 262 i doc. 58, pàgs. 274-276). L'any 910 a Cervelló una altra **arca antiga** feia les funcions de molló:... **Cervilionis...quorum terminus... a parte vero occidentis a colle ubi archa antiqua constructa est...** («Cartulari de Sant Cugat», fol. 216, doc. 618). L'any 921 a Bàscara trobem l'**arca antiga** ja ressenyada. L'any 1054 a Ripoll, entre el riu homònim i el de Saltells hi trobem la solana anomenada **Archanova ...alodium quod habeo in alveo Riopullo usque in ipso rivo de Saltells, id est, solarium vocatum Archanova...** («Cartulari de Sant Cugat», ed. Rius i Serra/1945-47, vol. II, 603, pàg. 270). En un document de l'any 1060 («Cartulari de Sant Cugat», fol. 71, doc. 279) s'esmenta un alou vora Reixac, al Vallès, anomenat **Archanova ...alodio quod vocant mata et alio nomine Archanova.**

Resta ben clar que des de temps reculats els mots arca i després, caixa eren sinònims de tomba. S'aplicaven només als sarcòfags, caixes de lloses medievals, i potser també a les sepultures antropomorfes, però no als dòlmens com a tals malgrat que creiem que la seva funció sepulcral hauria estat coneguda. Els dòlmens solament eren esmentats amb el nom **arca** en el sentit de fita territorial, o bé, per anomenar edicles o cabanes que alguna vegada han donat nom a partides de terra. Per exemple Jeroni Pujades (1568-1635, vol. V, ed. 1829, pàg. 212) comenta el regest d'un document, potser de l'any 1110 (vegi's MONSALVATJE/ 1896, vol. VIII, pàg. 85 en relació a la data), on entre diverses partides de la parròquia de Sant Jaume d'Espolla s'esmenta la de **Arquieta** que molt probablement feia referència al lloc on hi ha el conegut dolmen de la **Cabana Arqueta**.

Ja Du Cange apuntà que arca era un mot familiar als agrimensors que el donaven a les fites o mollons (**...apud quos arcae dicuntur signa finalia per possessionem extremitatis constituta sive constructa...**), i seguint Hygin afegeix que l'arca és de forma quadrada i buida en l'interior, com una caixa. Encara l'any 1628, els experts que visitaren els pasquaris reials al Rosselló, trobaren en les delimitacions dels territoris de la Bastida i Vallmanya **...une caixa de pedres negres; ...i després... unes pedres que diuen la caixa de la divisió de dits termens...** (DU CANGE/ed. 1883-1887; VIDAL/1913, pàg. 78; VIDAL/1922, pàg. 48).

Així mateix, al segle XVIII Forcellini, digué que les **arcae** eren fites quadrades construïdes en forma de caixa, que alguns consideren cambres sepulcrales posades en els límits de les propietats per fer la funció de mollons:... **Agrimensoribus arcae sunt limites quadrati, in modum arcae constructi: Hinc arca finalis, quadri finalis, arca trifini.. apud auctores Rei Agrar; pp. 119, 221, 223, 271. Goes et alibi passim. Alii tamen his in locis arcas sepulcrales intelligunt in agrorum finibus locatas, quae terminorum vices supplerent.** (Totius.../ 1839; VIDAL/1922, pàgs. 48-49 i nota I).

Aquesta idea no era però cap novetat car ja algun escrivà medieval creia, com els documents semblen donar a entendre, que l'arca s'hauria construït expressament per a senyalar els límits d'un lloc determinat com succeïa amb les pedres fites: l'any 875 i 879 al Conflent un document cita una arca que antigament s'havia col·locat a la carena d'una serra que baixava vers Oleta ...**infra fines de Occenias vel sua terminia quod antiqui arca in capite posuerunt de ipsa serra quod descendit super Macunculas usque in Oleta...** (Marca Hispànica/ 1688, col. 810; d'ABADAL/ 1954-55, doc. 35, pàg. 263; doc. 59, pàgs. 276-277). Respecte a les pedres fites, en un judici de l'any 865 en favor de l'abadia de Santa Maria de la Grassa referent a la propietat de la vila de Prada i el vilar de Mata al Rosselló, els jutges feren alçar **Pedres Fites** com ho havien fet els antics ...**Lapides erigi fecimus sicut antiquitus constituerunt...** (ALART/ 1873; ALART/ 1880, pàg. 6 i ABELANET/ 1981, pàg. 22).

En qualsevol cas no sembla que el mot arca hagi significat mai, en si, partió de termes malgrat que les falses etimologies hagin volgut fer-lo derivar del llatí **arcere**, separar, falsa relació que ja hi suposava Sant Isidor⁽¹²⁾ i que després s'ha anat repetint. Joan Coromines (1980, Vol. I, pàg. 366) ha negat de forma rotunda que cap d'aquestes opinions o hipòtesis tinguin fonament per «**impracticables fonèticament i poc raonables en tots sentits**» (Vegí's també COROMINES/ 1954-1957, vol. I, pàg. 250 i vol. IV, pàg. 922).

Cal remarcar però, que la simbiosi **arca/fita** arrelà àdhuc en l'època medieval fins al punt que un escrivà no anomena arca a un edicle o construcció megalítica en forma de caixa sinó a un om. I aquesta aplicació del mot arca referit a un arbre encara la trobem en el segle XVI, en aquest cas a una alzina; en un document de l'any 908, es situa vora el Montseny una arca anomenada l'om ...**et per latere Montissigni...et pergit per summa mucera de monte Cavallare usque ad archam que dicunt ad ulmo...** («Cartulari de Sant Cugat», ed. Rius i Serra/ 1945-47, vol. I, 3, pàg. 6). L'any 1579 una discussió entre els habitants de Cameles i els de Castellnou (Tuïr), al Rosselló, sobre els límits de les dues parròquies provocà l'obertura d'una investigació en la qual un dels testimonis (**Jean Pomarède**) declarà que ...**ba entes a dir que la Caixa demont Nostra Senyora del Coll va fins a la Caixa de Tranquer que es una alsina...** Els comissaris investigadors anaren als llocs.. **e veure si trobarien caixes, termens o altres senyals que partissen lo terme y baronia de Castellnou ab lo terme del lloch de Calmaella...** i arribaren fins al ...**peyro de Sant-Amans. De allí son anats alt a la serreta que monta al Coll de Prunet, que es a la vista del mas de Llinas. Essent allí, havem trobat un hediffici de caixa y un peyro que y havia agut**

per temps passat; y apres de aquil som montats a la serra dita dels Traginers; y allí així be havem trobada una qui va a ferir a la caixa de la alzina del camí real de la montanya, desus la Verge Maria del Coll; y així diem que les dites caixes divideixen dits termens... (VIDAL/ 1913, pàg. 78 i VIDAL/ 1922, pàg. 52 nota 2).

Malgrat aquestes excepcions, la justa interpretació de la toponímia que ens ofereixen els documents medievals i la seva correcta aplicació damunt del terreny, permeten situar i, a vegades, descobrir monuments megalítics desconeguts. Així descobrirem l'any 1982, el **dolmen de Dofines**, en el terme de Rabós d'Empordà, a l'indret on creiem que un document de l'any 935 assenyalava una arca com a fita del territori del monestir de Sant Quirze de Colera. (BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PI-ÑERO/1983, pàgs. 370-390 i també, 1986, pàgs. 38-39).

Com a exemples de situació d'arques podem esmentar un document de l'any 846, el qual indica que poc més enllà de Bascarà vers ponent, entre el Fluvià i la riera Alguema, en l'actual terme de Navata, consta l'existència d'una arca... **Qui habet afrontationes de oriente in ribulo Algama. Et de meridie in domo iusta de Galindone et ascendit usque ad ipsam archa et descendit ad flumen Fluviano** (ACG. Perg. núm. 375. Vegi's també MARQUES/CONSTANS/ 1985, pàg. 201).

En data 13 de setembre del 968 (...**Actum est hoc donacionis idus setembris anno XV regnante Leutarío rege filium Ledovici...**), Joan i la seva esposa Giberga donaren al monestir de Santa Maria d'Amer un alou situat en el comtat d'Osona pel remei de la seva ànima i la dels seus parents.

Aquest alou, que es trobava en el terme de Sant Joan de Fàbregues (**..in comitatu Ausona in terminio de Castro fabricas in parrochia sancti Johannis...**) afrontava a llevant amb l'Arca i amb la Donada (**...Afrontat de parte orientis ad ipsa Archa ut per ipsa donada...**) i a migdia amb el riu Ter i amb el cim de Montdois (**...de meridie ut flumine Tecere ut in cima de Monte Dullos...**)^[13].

Altrament la recerca megalítica també pot arribar a tenir conseqüències favorables si es segueixen les explicacions dels veritables coneixedors de la muntanya, si es destrien els elements dolmènics a vegades emmascarats per altres construccions o simplement si es ressegueix acuradament alguna zona de tradició dolmènica. Aquests són els casos de les descobertes molt recents dels dòlmens de **Salt d'en Peió**, dels **Mesclants**, del **Mirgoler**, de **Gutina-Puig del Pal**, del **Coll de Madàs II** i del **Mas Patiràs-Puig d'Esquers III**, tots ells a l'Albera^[14].

A vegades la toponímia del terreny s'acorda amb la que reflecteixen els documents medievals i en aquestes ocasions es confirma, moltes vegades, l'existència de sepulcres megalítics aïllats o bé s'apunten zones dolmèniques més àmplies com succeeix amb certs indrets de l'Alta Garrotxa.

NOTES

- (1) En el testament de Ramon Ramon de l'any 1086 («Cartulari de Sant Cugat», fol. 304, doc. 925) es feia una deixa per al nou sepulcre de Santa Eulàlia anomenant-lo **archam** (arca) **...ed ad archam Sanctae Eulalie concedo ciphum I arg...** (Vegi's CARRERAS I CANDI/ 1903-1904, pàg. 90 i nota 4; VIDAL/ 1922; pàg. 48, nota 1; COROMINES/ 1980, vol. 1, pàg. 366; BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PINERO/1983, pàg. 371). CARRERAS i CANDI (lloc cit.) remarcà de passada que CARTAHILAC (1886, pàg. 181, nota 2) sostenia que arca era sinònim de casa o abric, falsa interpretació que també denuncià COROMINES (lloc cit.). D'altra part VIDAL (lloc cit.) no creu que aquesta arca de santa Eulàlia sigui un sepulcre sinó una caixa per a conservar les relíquies.
- (2) **Quotiescumque de terminis fuerit orta contentio, signa quae antiquitus constituta sunt, oportet inquiri, id est, aggeres terre sive arcas quas propter fines fundorum antiquitus apparuerit fuisse coniectas atque constructas.** (Lex Visigothorum: Rec. 10,3, 3).
 En relació a la llei visigòtica vegi's ZEUMER/1902 i ZEUMER/1944. Aquesta llei 3 (títol 3 del llibre X dels visigots), no va ésser relacionada amb els dòlmens ni amb cap mena de sepulcre per Balari quan afirmà que «...a las firurias, que consisten en montones de tierra para fijar los lindes de las propiedades, se les daba antiguamente el nombre de arcas» (BALARI/ 1899, pàg. 623). Ja anys enrera fins i tot la Real Academia Española traduïa **arca** per **era** i afirmava que aquest mot «parece división, sección: Del Fuero Juzgo, Libro X, III Titol de los términos et de los fitos: III Si se levanta contienda sobre los terminos o sobre los fitos:» **Quando se levanta entencion de los fitos entre dalgunos omnes, deven pesquarir las sennales que fueron puestas antiguamiente, ó los montes de la tierra, ó las eras, ó las carreras que fueron fechas por departamento de las tierras, ó las piedras que fueron fincadas por sennales. E si nenguna destas cosas non fallaren, deven catar los árboles que fueron nados antiguamiente por departir las tierras**» (Fuero Juzgo, 1815, pàg. 170 i pàg. 221).
- (3) ADG, «Cartoral de Carlemany», fols. 79-80. És segurament aquest el primer escrit conegut que en les nostre terres relaciona un dolmen com a fita territorial i, encara, el document tracta d'un temps anterior. (Vegi's BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PINERO, «Les fites megalítiques...», inèdit).
- (4) ADG, «Cartoral de Carlemany», fols. 137-139. En referència a aquest tribunal (**mallo publico**) celebrat a **Purtos** ens remitim al nostre treball en curs de preparació «Ullà i el seu terme a l'Edat Mitjana».
- (5) **Aliquos legales terminos, scilicet, aggeres terrae sive arcas, quas propter fines fundorum antiquitus apparuit fuisse congestas, atque constructas: lapides etiam, quos propter indicia terminorum notis evidentibus sculptor constitèrat...** (VILLANUEVA/1821, vol. X, ap. 28, pàg. 296; Glosarium./ 1962, pàg. 135).
- (6) El **dolmen de la Farella/Querrolg** fou citat per ABELANET (1981, pàg. 34) sense concretar la seva situació. Un de nosaltres el cità en un treball de l'any 1985 (BADIA/ 1985, pàg. 599 nota 3) i el situà a Portbou. El mateix any 1985 fou citat novament (BECAT/PONSICH/VERDAGUER/1985, pàg. 360) essent situat ara, però, a Cervera. Finalment els signants d'aquest escrit en publicàrem la planta i una fotografia (BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PINERO/1986, pàgs. 38-39) insistint en situar-lo a Portbou. Apuntem que, si bé potser una part del túmul es troba al municipi de Cervera, tota la cambra i la resta del monument cal situar-los, sens subte, dins del territori de Portbou.

- (7) El **dolmen del Coll de les Portes**, limitrof amb Banyuls de la Marenda, es troba per pocs metres dintre del municipi de Cervera i ja fou citat l'any 1981 (ABELANET/1981, pàg. 34) i el 1985 (BECAT/PONSICH/VERDAGUER/1985, pàg. 360). Ens trobem, amb seguretat, davant d'un dels quatre petits dòlmens del coll de les Portes coneguts com les **Barraques dels Salvatges** que segons MARTINET (1884 pàg. 432) haurien estat destruïts sense excavar-se vers els anys 1856-1860. El monument actual, molt malmès, és l'únic que s'ha conservat, segurament per la seva aparença baixa i atrinxerada.
- (8) El **dolmen de la Coma Estepera**, en les estribacions del pic Joan, a poca distància de la divisòria amb Banyuls de la Marenda, fou publicat amb aquest nom per PERICOT (1950, pàgs. 210, 214, 218 núm. 1) segons planta, mides i notícies facilitades per Ponsich. Sembla que hauria estat declarat Monument Històric l'any 1889. ABELANET (1981, pàg. 34) el cità i el mateix Ponsich el tornà esmentar l'any 1985 (BECAT/PONSICH/VERDAGUER/1985, pàg. 360). Darrerament se'ns donà notícia de l'existència d'un altre dolmen en aquesta rodalia anomenat **dolmen del coll del Pinyer** (comunicat de J. Abelanet a J. Tarrús). Val a dir però que en visitar aquest monument (E. Carreras/M.-D. Piñero/J. Tarrús, dijous 8-10-1987) poguérem esbrinar, en comparar plantes, amidaments i notes que **es tractava del mateix dolmen de la Coma Estepera**. I encara, segons ara hem pogut comprovar, el primer que en donà notícia fou MARTINET (1882-1883, pàg. 463) que el situà vora el **coll de Cerverol**, a uns 500 m. de la **Casa Cremada**. El mateix autor (MARTINET/1884, pàgs. 431-432) el descrigué poc després força acuradament per notícies que entretant varen facilitar-li. Amb el nom de **dolmen del Coll de Cerverol** serà citat més tard per CAZURRO (1912, pàg. 48). Ens sembla que, malgrat tot, per la seva situació al caire del barranc de la **Coma Estepera**, aquest és el nom més apropiat per a aquest dolmen, el qual ja varen emprar Ponsich i Pericot.
- (9) El **menhir de la Perafita**, dit la **Pedra Dreta**, és un monument ben conegut que donà nom a la cala homònima propera on es troba la divisòria termenal Cervera/Banyuls. Aquest afrontament ja constava en un document de l'any 981 ... **et habent terminia de porto qui dicitur Petrafecta...** (Marca Hispànica/1688, col. 925). Per tota la problemàtica citada en aquesta nota i en les 6, 7 i 8 anteriors, vegi's el nostre treball inèdit, en curs de preparació, «El Querroig i la seva rodalia».
- (10) ADG, «Cartoral de Carlemany», fols. 80-85. Aquest dolmen feia les funcions de fita divisòria entre Bàscara i Parets ...**et vadit ipsa serra usque ad ipsa archa antiqua et de ipsa archa antiqua que dividit inter Baschara et Parietes.** (En relació a la data i a tot el referent a aquest document vegi's el nostre treball inèdit «Les fites megalítiques...»).
- (11) En referència a les tombes de lloses alt-medievals vegi's BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PINERO/1987, pàg. 12, i la corresponent ressenya al Diari de Girona-Los Sitios, (20-1-87, pàg. 15) amb el títol «Trobada una necròpolis medieval a Sant Pere Pescador».
- (12) ...**de finibus agrorum... arca ab arcendo vocata; fines enim agri custodit eosque adire prohibet...** (ISIDOR DE SEVILLA ed. 1911. Etymologiae XV, 14, 5).
- (13) MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 152, pàgs. 214-215 (de l'antic arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona). BOLÓS (1980, pàg. 204) que cita per altres contextos un extracte d'aquest mateix document, consultat a l'ACA (Monacals Amer, pergami 3) redueix l'any al 969 i tradueix Quimberga per Giberga.

- (14) Fou seguint les precises indicacions de Martí Cufí de Vilartoli que localitzàrem el **dolmen del Salt d'en Peió**, al terme de Sant Climent Sescebes, monument totalment ignorat i que únicament ell coneixia d'antic i que encara recordava després de molts anys, perdut entre els espessos matolls (BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PINERO, 1986, pàgs. 38-39). El company Josep Tarrús i Galter i el seu equip excavaren en el decurs de la primera quinzena de setembre de 1986, amb resultats molt satisfactoris, aquest monument desconegut (TARRUS/1987, pàgs. 36-54).
- També seguint les indicacions de Tomàs Massó i Pujol de Cantallops, els companys Joan Budó i Ricart i Jaume Justafre i Baireguet de la Jonquera, localitzaren el novembre de 1987 en el terme de la Jonquera un monument que aquell coneixia d'antic i que anomenàrem **dolmen dels Mesclants**.
- Altrament el company Josep Laporta i Guisset de la Jonquera tenia notícia, per uns caçadors de Campmany, de la possible existència d'un dolmen al paratge de Comunera i així, després de diversos intents, va poder localitzar finalment el novembre de 1986 aquest megàlit inèdit dintre del terme de Campmany, que anomenàrem **dolmen del Mirgoler**.
- En Joan Caiverol d'Espolla creia que en una cabana agrícola s'hi emmascaraven les restes d'una construcció dolmènica, i així l'havia mostrada a alguns especialistes sense aclarir-ne gaire res. Quan ens hi acompanyà, ràpidament constatarem que efectivament ens trobàvem davant d'un dolmen parcialment destruït que anomenàrem **dolmen de Gutina/puig del Pal**, en el terme d'Espolla. (BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PINERO/1986, pàgs. 38-39).
- En Jaume Sabiol i Canela de la Jonquera va localitzar pel novembre de 1987, a poca distància del conegut **dolmen del coll de Madàs** de Cantallops, un monument fins aleshores ignorat que es troba dins del terme de la Jonquera i que anomenàrem **dolmen del coll de Madàs II**.
- En la nostra recerca de les restes del **dolmen del Pla dels Capellans** tot i seguint les informacions que ens donà el seu descobridor, en Joan Garriga de Vilajuïga, i que s'ha de donar definitivament com a desaparegut degut a les destructives llaurades d'ICONA en les repoblacions forestals de l'any 1975, vàrem identificar en aquella mateixa zona del terme de Colera les restes d'un altre monument megalític inèdit que anomenàrem **dolmen del Coll del Llop** (BADIA/BOFARULL/CARRERAS/PINERO/1986, pàgs. 38-39) però que més acuradament caldrà anomenar **dolmen del Mas Patiràs / Puig d'Esquers III**.

**La pervivència toponímica a l'Alta Garrotxa
de les arques documentades en escriptures medievals**

L'esment documental de l'existència d'un dolmen en concret, i d'una zona megalítica més generalitzada a l'Alta Garrotxa, es troba en una donació del **5 de maig de l'any 937** en la qual el comte Sunyer de Barcelona-Girona-Osona cedí diversos alous al monestir de Santa Maria de Ridaura.

Un d'aquests alous, en el comtat de Besalú, era el de Meians (**Mediano...**) que afrontava amb el terme de Salarça (...**de Salarzano...**) amb el riu Llierca en l'Arca (...**Lizerca, in ipsa Arca...**); i amb la muntanya Calvell i amb la carena de les muntanyes. (MONSALVAT-JE/1901, vol. XI, doc. 78, pàgs. 165-166; PUIGDEVALL/ 1977, pàgs. 248 i 1978, pàg. 168.)

Per un altre text de l'any 977 podem resseguir l'alou de Sant Miquel de Meians car alguns dels topònims dels seus afrontaments han resistit el pas del temps. Es tracta de la donació de diversos béns feta pel comte-bisbe (comte de Besalú, bisbe de Girona) Miró III (...**ego Miro ejus notu Comes atque Episcopus...**) a l'església de Sant Vicenç i al seu altar de Sant Rafael de Besalú (...**Ecclesiam sancti Vincentii, quae sita est in suburbio Bisulduni cum altare sancti Raphaelis...**) en data 12 d'abril de l'any 977 (...**Acta est haec donatio, secundo Idus Aprilis anno incarnationis Domini millesimo minus viginti tres, regnante Leutario Rege in Francia...**) S'esmenta l'alou de Sant Miquel de Meians amb els seus afrontaments que havia posseït per permuta amb Adovara (...**et in alio loco, scilicet in Medianos, meum alode qui advenit mihi per excommutatione nomine Adovara femina, dono eidem altari sancti Raphaëlis angeli cum ecclesia quae ibi est fundata in honore Sancti Michaëlis archangeli, cum decimis, et primitiis, et oblationes fidelium; sicuti assignantur termini ejus ab oriente in collo de Toloxano et in Solois, et in roca Abeia, de meridie a Gorner et in horto Moder, de occidente in grado de Gor et in Begeto, de circio in chocas de Chabalac, et in collo de Gigan et in Monars...**) (Marca Hispànica/1688, ap. 121, cols. 912-914; España Sagrada/1819, vol. 43, ap. 23, pàgs. 413-416)¹¹. Així doncs, entre els límits de llevant tenim el **coll de Talaixà**, a migdia el **Gornà i Hortmoier**, a ponent **Beget** i al nord **Monars**. Queda delimitat així aquest alou de la següent manera: a migdia per la línia **coll de Talaixà-Hortmoier-Gornà**, a llevant per la del **Coll de Talaixà-Monars**, al nord **Monars** i a ponent **Monars-Coll de Salarça-Llierca, vora el Gornà**. Cal remarcar que el topònim coll del Gegant (...**Collo de Gigan...**) s'hauria de situar també a Monars, en la vessant del Comanegra, car segurament es feia al·lusió a un coll sota d'aquest puig, altitud culminat de l'indret.

La divisòria de ponent, darrerament citada, hauria perdurat en l'actual separació termenal dels municipis d'Oix i Beget i pràcticament seria l'esmentada l'any 937 que hem comentat. És a dir que l'afrontament del **terme de Salarça** del segle X seria l'actual del **terme de Beget** i el

topònim **Arca** es referiria a un dolmen que s'emprà com a fita en el lloc del **coll de Salarça** o en els seus envolts, on potser encara es podria localitzar⁽²⁾.

Hem apuntat igualment que en el citat document de l'any 937 s'al·ludeix a una **zona megalítica** més àmplia quan s'esmenta el **terme de Salarça**.

L'alou de Salarça (...**Arza**...), limítrof a llevant amb Sant Miquel de Meiàns el dit any 937, el retrobem en un altre document de l'any 959 en el qual el levita Miró (el futur comte de Besalú i bisbe de Girona Miró III) que l'havia adquirit per compra i per cessió del seu germà el comte Guifré II de Besalú, va fer-ne donació al monestir de Sant Joan de les Abadesses. La donació fou atorgada el 4 de maig de l'any 959: ... **Facta est hec scriptura donacionis IIII nonas Madii, anno V regnante Leotario rege filio Ludovico...**

Entre els béns s'esmenta l'alou d'**Arza** i els seus límits: **...et in comitatu Bisuldunense alaudem meum quod abeo ad ipsa Arza qui mihi advenit per donacione frati meo Wifreddi commiti vel de comparacione. Et sunt eius termines de una latus in Beledo vel in ipsa villa que dicunt Petra et de alia parte in ipsa serra de Longania et de tercià in ipso alaude que dicunt Bolosso, qui fuit de Wifredo vices-Comiti, condam, et de quarta parte in ipso alaude de Sancto Petro vel in pugo Calvello...**⁽³⁾

Els seus afrontaments són d'un part **Beget** i la **vil·la anomenada Pera** (Sant Miquel de Pera); d'altra part la **serra de Llonganyà**; de la tercera part l'**alou de Bolós** que havia estat del difunt vescomte Guifré; i de la quarta part l'**alou de Sant Pere** [de Camprodon] i el **puig Calvell**. Llonganyà (...**Longania**...) és un topònim que ha perdurat en el nom d'una pairalia vora el pla del Talló, i que retrobem en un document de l'any 1026 en què es fa referència al **portell de Llonganyà**. Els marmessors del levita Berenguer fan lliurament l'any 1026 al monestir de Sant Pere de Camprodon d'una heretat en la parroquia de Sant Cristòfol de Beget, en el **valle Albeto**, que havia comprat el dit Berenguer al comte Guillem de Besalú i que afrontava a llevant **...in ipsa Oliva...**, a migdia en la **...Portella de Llongania...**, a ponent **...in termino de Carolado...** i al nord en la **...serra Amer...** (MONSALVATJE/1901, vol. XI doc. 278, pàg. 290; regist d'un trasllat del monestir de Camprodon).

L'alou d'**Arca** (Salarça) juntament amb el de **Llanars** a Camprodon, els de **Freixenet** i de la **Ginestosa**, tots del comtat de Besalú, van ésser permutats pel de **Vidrà** al comtat d'Osona, per l'abadessa Fredeburga del monestir de Sant Joan de les Abadesses, l'any 964.

Els beneficiaris de la permuta d'aquests alocs del comtat de Besalú foren els comtes de Cerdanya o Besalú, els germans Seniofred, Olíba Cabreta i Miró que cediren a canvi el seu alou del comtat d'Osona⁽⁴⁾. Els alocs permutats foren: **...in comitatu bisuldunense retines ...in locum qui dicunt Arca vel in locum que nominant valle Landarense sive Camporotundo vel eciam Fraxaneto vel in locum que nuncupant Genetosa...** (ACA, Seniofred, 74, Armari Comitatum Barchin..., saca A, núm. 94, còpia de l'any 1256; MONSALVATJE/1907, vol. XV, pàg. 205; UDINA/1951, doc. núm. 163, pàgs. 332-334).

L'alou d'**Arca** fou concretament permutat amb el germà Miró levita (el futur Miró III comte-bisbe de Besalú-Girona) i s'esmenten els seus

límits que afrontaven a llevant en la **vil·la Albet**; a migdia en el **coll de Pera** o en el **coll de Rajades**; a ponent en el lloc dit **niu de voltors** i en la **Boixeda**; al nord en el **coll del Puig Francó**: **...comutamur tibi Mironi levite alodem quod per regimen sancti Ioannis tenemus in iamdicto commitatu Bisuldunense, in locum que dicunt Arca. Terminatur vero predictus alodes a parte orientis in villa que dicitur Albedo et de meridie infrontat in collo de Pera vel in collo que dicunt Rajadas et de parte occidentis infrontat in loco que dicunt nido de accipitre vel in locum que nominant Buxo, de parte vero circi inlaterat in collo que nominant Pugna franchorum.**

Ambdues escriptures referides a la mateixa permuta foren atorgades el 19 de maig de l'any 964: **...Facta hec scriptura commutacionis quarte decime kalendarum iunii, anno Dominice Incarnacionis DCCCCLXV; indicione octava, anno decimo gloriosissimo franchorum Leuthario rege.**

La **vall d'Albet** s'hauria trobat en la **plana de can Batlle**, passat el pont d'en Quelet o de la Teuleria. (SALA/PUIGDEVALL/MELCIÓ/1984, pàg. 53). **Accipitre** significa «**au de presa, voltor, esparver**». Potser caldria identificar el topònim amb el lloc del **Roc de l'Àguila** a Sant Bernabé, damunt del **coll de la Boixeda**. El **mas Boixeda** és citat en un document d'un trasllat del monestir de Camprodon, del 17 de desembre de l'any 1265. (MONSATVATJE/1902, vol. XII, doc. núm. 908, pàg. 208). **Pugna franchorum**, és una traducció deformada de **Puig Francó**. Ha perdurat com a topònim en la **collada** i en el **lloc de Puig de Francó**. El topònim apareix en altres documents, per exemple dels anys 956, 960 i 965 (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 113, pàg. 187; doc. 127, pàgs. 195-197; docs. 139 i 141, pàgs. 204-208, respectivament).

L'any 1017 l'alou d'**Arza** (Salarça) amb el seus límits, juntament amb el de **Puig Francó**, el de **Grau**, el de **Bolós**, el de **Beget** amb la **Maçana**, el de **Vallestil**, el d'**Albet** amb les seves aigües i boscos, el d'**Oliva** i el de **Malpertús**, foren confirmats mitjançant butlla papal a Sant Pere de Camprodon. Entre les confirmacions al monestir de Sant Pere de Camprodon. (**...monasteri sancti Petri Campi rotundi quod est situm in comitatu Bisuldunense in valle Landarense, inter duo flumine...**) en aquesta butlla del papa Benet VIII, expedida a Roma el mes de gener de l'any 1017 (**...sanctae Romanae Ecclesia in mense Iannuario, indicione quinta decima...**) s'esmenten els **...alodem quem dicunt Pugna Francorum, et alodem quem dicunt Grado, et alodem qui est in Bolosso, et alodem qui est in Arza, cum terminos et adjacentiis suis, et alodem quem dicunt Beget, cum ipsa Massana, et alodem quem dicunt Vallestil, et alodem quem dicunt Albet cum ipsa aqua et cum ipso boscho et alodem quem dicunt Oliba et Malo pertuso, cum terminis et adjacentiis illorum...** (Marca Hispànica/1688, ap. 175, cols. 1002-1004- PUIGDEVALL/ 1977, pàg. 250).

Pel document de donació del dia 13 de maig de l'any 1069 (**...Facta ista karta donationis III nonas Mai, anno VIII regnante Philipo regis...**) ens assabentem que l'alou denominat **...Grads** (Grau), a la parròquia de Sant Cristòfol de Beget, afrontava a llevant amb la parròquia de Sant Feliu de Monars i amb Hortmoier (**...vel in Orto moder...**), a migdia amb el coll de Pera (**...collo de Pertí...**), a ponent amb el coll de Paradella (**collo de Paradella.**) i al nord amb el coll de Malrem (**Collo de**

Amalrem...) (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 327, pàg. 314: regest de l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona).

Val a dir que la majoria dels topònims dels alous citats s'aplicaren a les masies i així són esmentats a les escriptures dels anys 1258, 1279, 1297 i encara del 1532, si bé avui han pràcticament desaparegut les construccions⁽⁵⁾.

Entre 1050 i 1051, Bernat Arnau donà a la seva esposa **Adelazaz**, entre altres un alou **...in Sancti Christophori de Bageto, veí in Bolosso, in loco que dicunt Arzia...**, potser el mateix... (**Et credo quod ista femina dedit quod sequitur in paragrapho sequenti...**)⁽⁶⁾, que en 1071-1072 la pròpia **Adelasas** cedi al monestir de Sant Joan de les Abadeses **...Donacio facta huic monasterio Sancti Iohannis de alodio sito in Bageto, in loco qui dicitur Salarza, confrontato et terminato, per Adalastas feminam...**⁽⁷⁾.

Finalment el lloc d'**Arca** (Salarça) va ésser cristianitzat tardanament mitjançant l'església de Sant Valentí que edificaren els habitants de l'indret amb el seu treball i les seves almoines; el temple fou consagrat l'any 1168: **...ad consecrandam ecclesiam in honore Sancti Valentini martyris et presbyteri, quae sita est in comitatu Bisuldunensi in parrochia Santi Chistophori de Beget, in Villare de Arça, quam incolae loci illius suis elemosyris et laborius aedificaverunt...** (MONSALVATJE/1895, vol. VI, ap. 12, pàgs. 32-33; PUIGDEVALL/1977, pàg. 251; FONT I RIUS/1985, pàg. 392 nota 499, citat).

L'alou de la **vall de Bolós**, veí de Salarça, que s'ha esmentat l'any 959, fou cedit testamentàriament al monestir de Sant Pere de Camprodon l'any 1004. La donació fou atorgada pel prevere Froilà i Galí, Guadamir, Oldret i Morató, com a tutors i elemosinaris de la difunta **Ermemiri** dita **Lupone**, a favor del monestir de Sant Pere de Camprodon, consistent en un alou situat a la vall de **Bolosso**, comtat de Besalú. Els afrontaments eren a llevant el **riu Archa**, a migdia **Reschusano**, a ponent el **puio Chalvello** [Puig Calvell] i al nord **Pugna Franchorum** [Puig Francó]. L'escriptura va fer-se el 18 de gener de l'any 1004: **...Facta ista scriptura donathionis vel tradithionis XV kalendas Dezembri, anno VIII regnante Rauthberto rege...** (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 227, pàg. 257, regest de l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona; MONTOLIU/1922, pàg. 6 i nota 3; PUIGDEVALL/1977, pàg. 250).

La **riera de Salarça** recull les aigües del torrent de Bac Morell i de la riera de Bolós i poc més avall del pont medieval del Bolassell tributa en el riu Llierca.

El lloc de Bolassell (**...Bolossello...**) juntament amb la vall d'Albet i Fornells és esmentat en un document del 9 d'octubre de l'any 1031 (**...Facta ista scriptura donacione VII idus Octobris anno XXXV regnante Rodberto rege...**). Es tracta de la donació testamentària del difunt levita Berenguer, atorgada al monestir de Sant Pere de Camprodon. S'esmenten, en el comtat de Besalú i parròquia de Sant Cristòfol (Beget) el **valle Albedo**, **Bolossello** i **Fornells**. (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 290, pàg. 296; regest de l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona; PUIGDEVALL/1977, pàg. 246).

Sembla que en una altra versió (ACA, Monacals Camprodon, pergami 13) del mateix document es referiria a Bolós i no a Bolassell: **...in**

parrochia sancti Chistophori in valle Albedo vel in Boloso vel in Fornells... (BOLÓS/1980, pàg. 203).

La **riera de Salarça** és esmentada com afrontament de migdia (...**de meridie in flumine de Arza...**) en un document de l'any 1261, referit a un alou que a llevant limitava amb terres de Surroca i Meians: ...**Sorrocha et Mediano...** (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. 885, pàg. 196, regestat de l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona).

Segons Monsalvatje (1901, vol. XI, doc. 227, pàg. 257) el nom **Reschusano** es gairebé il·legible. Puigdevall (1977, pàg. 250), l'identificà encertadament en **Resclusanys**. El topònim ha perdurat en els envolts del Talló on a més el lloc de Resclusanys hi trobem la font i la cova homònimes.

El **puig Calvell**, com hem precisat abans, ja apareix citat l'any 937 i l'any 959. Ara per aquest document de l'any 1004 podem situar-lo concretament a ponent de Bolós, però no sabem si es referiria als estreps de la **serra Cavallera**, damunt del lloc de Sant Miquel de Cavallera. En tot cas, sembla que caldria dubtar de la hipòtesi que l'identifica amb el **puig Cubell** emplaçat al nord-est de Bolós. (PUIGDEVALL/1977; BOLÓS/HURTADO/NUET/1984, full 10-1, aquests autors basant-se en el document del 959).

Sobre Puig de Francó ja hem precisat abans la seva identificació.

Bolós fou cristianitzat amb l'església de Santa Maria consagrada l'any 1050 (MONSALVATJE/1908, vol. XVI, pàg. 141), que s'alçava a la vora esquerra de la riera de Bolós la qual recull les aigües dels vessants de la serra de Navà. Avui en resten solament les despulles.

L'existència de sepulcres megalítics a l'àrea de **Bolós i Salarça** ha romàs fixada en la toponímia, gràcies a la qual ens adonem que el fenomen megalític hauria estat d'una certa consideració en aquests verals.

És evident que la recerca pacient en els llocs del **pla de les Arques**, a la vessant dreta de la capçalera de la riera de Bolós, en el **collet de l'Arç** i en el **puig dels Arcons** vora el veïnat de Bolós, en el **Pia de l'Arç**, a l'actual divisòria terminal de Bolós i Salarça i en el mateix veïnat de **Sant Valentí de Salarça**, podria donar resultats més que satisfactoris⁽⁸⁾.

Pel topònim, cal afegir-hi l'indret del torrent i masia de les **Arcoles**, vora Rocabruna, a tocar el camí de Beget.

L'extensió del megalitisme prossegueix vers el terme del monestir de Santa Maria de Ridaura, on l'any 1137 hi ha documentada l'existència d'una arca⁽⁹⁾, i continua vers el Puig de l'Estela i la capçalera del torrent de Santigosa, en les divisòries dels termes de Ridaura-Vallfogona-Sant Joan de les Abadesses. La riera de Santigosa en la seva part inferior, ja en ple Ripollès, vora Sant Joan, ha conservat el nom d'**Arcamala** (BOTET I SISO, s.d. [1911], pàgs. 44 i 72) que juntament amb el de **serra Arzamala**⁽¹⁰⁾ documentats els anys 885, 887, 918, 931, 955, 960, 984, 995 i 1003-1004 pressuposen l'existència de sepulcres megalítics en aquella roçalda⁽¹¹⁾.

Més enllà, en una possessió del monestir de Sant Joan de les Abadesses situada a l'entorn de Mogrony, citada en un document de l'any 987, apareix una arca en els envolts dels límits de Gombreny⁽¹²⁾.

És, doncs, evident que el megalitisme funerari s'estengué amb més o menys densitat i amb tipologies diverses per la totalitat de les vessants pirinenques. Ens sembla que caldria reconsiderar la creença que pressuposava l'existència d'extenses zones, en aquesta serralada, orfes de monuments megalítics. Apuntem, per contra, la hipòtesi que o bé hi foren destruïts o encara no s'han descobert⁽¹³⁾.

En interessar-nos pels afrontaments de Sant Julià de Ribelles segons l'acta de consagració d'aquesta església de l'any 947, teníem molt en compte les notícies i consideracions precedents, ja que un dels topònims ens podia oferir la descoberta d'un sepulcre megalític inèdit. Les nostres recerques tenien, doncs, per objecte terres garrotxines-empordaneses (actual municipi d'Albanyà). I cal remarcar que es dirigien vers el buit megalític que existia entre l'arca –no localitzada– del coll de Salarça, documentada a Sant Miquel de Meians l'any 937 i els primers megàlits coneguts vers llevant, a l'Empordà: el **menhir de Maçanet de Cabrenys**, el **dolmen de Caneres**, a Darnius.

Restava clar que l'indret d'interès megalític era el **puig Salarça**, al massís de Bassegoda, que juntament amb **Sant Valentí de Salarça** i el **coll de Salarça**, a Meians, repetidament esmentats, és el tercer d'aquests topònims existent a l'Alta Garrotxa. I ací localitzàrem, efectivament, com explicarem, l'arca –el megàlit/fita medieval–, el primer sepulcre megalític identificat a l'Alta Garrotxa⁽¹⁴⁾. Era un engrescador esdeveniment que donava una especial dimensió a les nostres indagacions sobre Sant Julià de Ribelles i les seves restes alt-medievals.

NOTES

- (1) La situació de l'alou de Meians amb la seva església ha estat motiu d'opinions diverses. Per una banda, s'ha considerat, basant-se en les dades del document esmentat de l'any 937 i d'un altre del 982, que no es pot situar a «**la casa de Maians del veïnat de Monars**». Hom assenyalà com una ubicació alternativa l'indret d'«**el Maià, casal del veïnat de Salarça**», considerant que l'afrontament del riu **Lizerca** havia de coincidir amb la riera de Beget i el mont Calvell amb l'actual puig Cubell vora la serra d'Anyers. (El document del 982 ... **el 15 de les kalendes de març de l'any 28 del regnat de Lotari rei de França**... és una donació del comte Miró a Santa Maria i a l'altar de Sant Rafael de l'església de Sant Vicenç, a Besalú, de l'alou que tenia a «**Medians juntament amb l'església fundada en el dit lloc, en honor de Sant Miquel**»: MONSALVATJE/1901, vol. XI, pàgs. 232-233; regest de l'Arxiu de Santa Maria de Besalú). Tot i així no s'escapava la dificultat d'emplaçar l'alou de **Medians** en un lloc com el Meià de Salarça, on no hi ha restes materials de cap església ni memòria d'haver-ne existit.
- Nosaltres considerem que després de la valuosa descoberta l'any 1972 dels vestigis d'una església precisament a Meians de Monars, la situació de l'alou en aquest lloc havia quedat definitivament esclarida. Així ha estat reconegut, però només pel que respecta a les notícies dels anys 977, 982 i posteriors o bé només a partir de les de 982. (Per a tota la qüestió vegi's PUIGDEVAL/1977, pàgs. 248-249 i 251; SALA/PUIGDEVAL/1977, pàgs. 40 i 86 i SALA/PUIGDEVAL/MELCIÓ/1984, pàg. 122).
- Entenem que el document de l'any 937, com els altres citats, ha de fer referència a aquest mateix alou i església de Meians. És indubtable -més endavant n'exposarem altres raons- que l'arca esmentada l'any 937 s'ha de trobar, doncs, a la rodalia de Meians, a Monars.
- La grafia correcta del topònim que ens ocupa, per la documentació antiga i l'etimologia, és Meians, i no pas **Maians** com se sol escriure.
- (2) SALA/1976, (pàg. 371) apuntà, degut a la toponímia, la possible existència d'aquest dolmen al **coll de Salarça** i en un altre lloc aquest mateix autor (SALA/1979, pàg. 261) repeteix la seva convicció i diu que del dolmen «**no se'n veu cap rastre**». El topònim fou així mateix citat en PUIGDEVAL/1977, (pàg. 249).
- SALA/PUIGDEVAL/MELCIÓ/1984, (pàg. 74) apunten la conveniència d'una recerca exhaustiva per intentar-ne la seva localització.
- (3) ACA, Seniofred, 55 (Armari St. Joan de les Abadeses, saca A, núm. 85); MONSALVATJE/1907, vol. XV, pàgs. 185-186; UDINA/1951, doc. núm. 144, pàgs. 307-308; CAULA/1969, pàgs. 61-62; PUIGDEVAL/1977, pàgs. 249-250.
- (4) ACA, Seniofred, 73 (Armari Sant Joan de les Abadeses, saca A, núm. 97, còpia del segle XI); MONSALVATJE/1908, vol. XVI, pàg. 207 (citad); UDINA/1951, doc. núm. 162, pàgs. 330-332; CAULA/1969, pàg. 62; PUIGDEVAL/1977, pàg. 250.
- (5) El 24 d'agost de l'any 1258 (...**Actum est hoc VIII kalendas Septembris anno Christi M: CC: L: octavo**...) Ramon de Milany (...**Melanno**...) reconegué testamentàriament que el difunt Guillem de Cervià, senyor del castell de Rocabruna, en virtut del seu testament llegà al monestir de Sant Pere de Camprodon tots els drets que detentava damunt del mas **Casadevall de Oliva** i els mals usos que li corresponien en els masos de **Malpertús, Prats de Fornells i villario de Albeto**, així com també els productes que conjuntament rendien (palla, civada, ous) els masos **Presis i Maçana**. (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. núm. 869, pàg. 189; MONSALVATJE/1919, vol. XXVI, pàgs. 74-75; regestat d'un trasllat del 2 dels Idus de juny de l'any 1311, en l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona).
- El 10 de juliol de l'any 1279 (...**Actum est hoc VI idus juli anno M.CC.LXX. nono**...) Marquesa, filla de Ramon de Milany, senyora del castell de Rocabruna, féu donació al monestir de Camprodon dels masos ...**Albeto, Malopertuso et Prato**, i tots els senyorius que detentava en la parròquia de Beget: **in parrochia et adjacentiis sanctae Xpori de Baletto**... (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. 990, pàgs. 240-241; MONSALVATJE/1919, vol. XXVI, pàgs. 74-75, regest de l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona).

En data 30 de gener de l'any 1297, l'abat del monestir de Camprodon confirma el domini que té damunt el mas **Prat-Bach de Fornells** de la parròquia de Sant Cristòfol de Beget, amb **...totius honores dicti mansi...** (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. 1105, pàg. 299; regest d'un trasllat del monestir de Camprodon).

En data 19 de juny de l'any 1532, Pere de Bach, senyor del castell de Rocabrúna, dona les directrius perquè sigui donada possessió al monestir de Camprodon dels masos anomenats de la **Olliva**, de la **Masana**, de las **Presas**, de **Vallestil**, de la **Figuera**, de **Casadevall**, de **Malpertús**, de **Prats**, de **Fornells**, i del **Vilar de Albet**, situats a la parròquia de Sant Cristòfol de Beget. (MONSALVATJE/1919, vol. XXVI, pàgs. 79-80).

- (6) Arxiu de Sant Joan de les Abadesses, Llibre de Canalars I, sac XI, núm. 2; GROS/1970, pàg. 113, núm. 39; PUIGDEVALL/1977, pàgs. 250-251.
- (7) Arxiu de Sant Joan de les Abadesses, Llibre de Canalars I, sac XI, núm. 3; GROS/1970, pàg. 117, núm. 49; PUIGDEVALL/1977, pàg. 251.
- (8) SALA/1976, (pàgs. 370-371); PUIGDEVALL/1977, (pàg. 249) i SALA/PUIGDEVALL-MELCIO/1984, (pàg. 74) citen com a possibles llocs dolmènics d'aquests indrets el **pla de les Arques** i el **puig dels Arcons** a Bolós i el mateix **veïnat de Salarça**. Encara, SALA/1976, (pàg. 371) comenta que té notícies de possibles dòlmens, les quals cal investigar més acuradament, al **collet Roig** de Sadernes i sobre la **cova del Gamarús**, entre Oix i Sant Miquel de Pera. No sembla però, que s'hagin confirmat per ara aquestes notícies, donant lloc a localitzacions de megàlits. En relació a l'etimologia d'**Ars**, **Arsoles** i **Arcamala**, vegi's MOREU-REY/1982, pàg. 61.
- (9) Donació de Bernat Ramon feta el dia 15 de juny de l'any 1137 (**...Facta ista scriptura XVII K. julii ano I regnante rege Lodovico...**) i atorgada a l'abat Robert de Santa Maria de la Grassa i al prior Berenguer de Santa Maria de Ridaura. Entre els béns cedits s'esmenta la **...tascham et decimis de campo de Archa...** (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 187, pàgs. 430-431; de l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona).
- (10) L'any 971 s'esmenta, a la vall de Ripoll, el lloc de **...Fafianos vel de Arzamala...** (VILLANUEVA/1850, vol. XIII, pàg. 69 i MONSALVATJE/1889, vol. I pàg. 77). La **villa Fafianos** s'hauria trobat a ponent del riu Malatosca, en la riba dreta del Ter (UDINA/1951, pàg. 265) i així l'**Arzamala** cal relacionar-la amb aquest mateix topònim, estès en l'indret.
- (11) Any 885 - **....de occiduo autem, annetitur in Serra Archemala vel in via publica qui discurrít ad Ausona....**(UDINA/1951, pàg. 100 i pàg. 102) (**...serra Arzamala...**).
- Any 887 - el mateix text anterior a l'acta de consagració de l'església de Sant Joan de les Abadesses. (UDINA/1951, pàg. 104).
- Any 918 - **... afrontat... de occiduo in rio de Archamala...** (UDINA/1951, pàg. 187).
- Any 931 - **...et pergit per rio de Arcamala et de circl in ipsa Serra usque ad Estela...** (UDINA/1951, pàg. 243).
- Any 955 - **... de tertio latere iungit in rio Arcemala...** (UDINA/1951, pàg. 290).
- Any 960 - **... de hocciduo in rivo de Arzamala... et pervenit ad ipsa Stela...** (UDINA/1951, pàg. 314, acta de consagració de l'església de Vallfogona).
- Any 984 - **...afrontat... de parte orientis in ipsa stela... et de occiduo in torrente de Archamala...**(UDINA/1951, pàg. 379).
- Any 995 - **affrontat de orientis ad ipsa Stela de meridie in ipsa circreda, de ociduo in Rio de Arcamala...** (ACA, Perg. Ramon Borrell, núm. 15, St. Joan Abadesses, sac. A, núm. 113; MONSALVATJE/1907, vol. XV, doc. núm. 2163, pàgs. 229-230; GROS/1970, pàg. 98, núm. 1).
- Any 1003-1004 - **... Dominum feudale honoris de Arçamala donatur huic monasterios per dominum Olibam comitem...** (Arxiu de Sant Joan de les Abadesses, Llibre de Canalars I, sac XIV, núm. 8; GROS/1970, pàg. 101, núm. 8).

- (12) **...et in ipsa arca, et in ipso iungente de Gomesindo morto...** (UDINA/1951, pág. 446).
 Potser es fa referència al sepulcre de **Pardinella**, en el coll de la Cirera, vora l'antic camí de Ripoll a Mogrony, donat a conèixer per COLOMINES (1936, pág. 11) i citat posteriorment per PERICOT (1950, pàgs. 149-150, núm. 72). El monument, descobert en tallar el bosc vers els anys 1920-1925, s'hauria trobat inviolat i cobert de terra.
- (13) Una altra regió megalítica de la Garrotxa es troba en el terme de Sant Aniol de Finestres on juntament amb el **dolmen del puig del Moro** situat en la serra de les Medes i, segons les darreres referències, ja pràcticament desaparegut, hi haurien dues cistes, una a ponent de Sant Aniol i l'altra vora el camí que puja al santuari de Santa Maria de Finestres. I encara, a més, els topònims dels masos les **Arques** i els **Arcous** que pressuposen la possible existència d'altres llocs de megalitisme funerari.
 A la Vall d'En Bas, a Sant Esteve d'en Bas, prop del mas Tarrús (**Terruç**) hi ha el **coll d'Arques**.
 Al terme de Sales de Llierca vora l'indret conegut com Socarrats, no massa lluny del Mas de l'Orri hi ha el lloc del **Pla de l'Arç**.
 També cal fer esment del **dolmen de Pujarnol**, ja estudiat per Esteva (1966) i del topònim de **Puig ses Arques**, a la muntanya de Rocacorba d'on Josep Tarrús tenia notícies, per ara no confirmades de l'existència de les restes d'un dolmen.
 (Per a més detalls ESTEVA/1968, pàgs. 297-303; RIURÓ/1969, pàgs. 19-21; SALA/1976, pág. 370; TARRÚS/1982, pàgs. 148-149; AGUSTÍ/1986, pág. 148).
- (14) SALA (1976, pág. 371), havia apuntat la possibilitat de que degut a la toponímia hi hagués un dolmen a «**Salarça (Principi)**».
 La confusió toponímica en aquest sector ja fou apuntada per AGUSTÍ (1981, pág. 75). El mateix autor (AGUSTÍ/1986) remarcà novament el fet (pág. 124). El seu text (pág. 115) és totalment esclaridor: **...Cal remarcar una vegada més, que aquest cim [puig Salarça] és l'assenyalat en els mapes d'ús corrent com a Puig de St. Bartomeu o bé Puig de St. Bernabeu, amb la cota 1157, si bé en l'edició 1985 del mapa de l'Editorial Alpina aquest error ja ve corregit, encara que manté també la denominació Puig Salarça per a la cota 1122 de la Serra de Banyadors.**
 En la nostra visita al **puig Salarça** l'endemà de la **Diada de la Mare de Déu de Setembre** de 1987 constatarem, just en aquest cim (1157 m.) la presència d'una gran quantitat de formigues «**alades**».
 El fenomen ens recordà la creença popular segons la qual a l'ermita de la **Mare de Déu del Fau** (961 m.), que pertanyia a l'antic terme parroquial de Carbonils i que no es troba molt allunyada, les «**alades**» hi van a morir per milers en aquesta festivitat de les **Marededéus Trobades i Verges Negres**, que s'escau el dia 8 de setembre.

**La cista amb túmul de la Creu de Principi, fita territorial
de l'església de Sant Julià de Ribelles, l'any 947**

L'església de Sant Julià de Ribelles, en el comtat de Besalú, en el lloc anomenat vall de Ribelles o Pruna (... **in comitatu Bisuldunense in locum que nuncupant valle Ribellas vel in ipsa Pruna...**), va ésser consagrada⁽¹⁾ el 18 de febrer de l'any 947 **...die XII Kal. Martii anni incarnationis domine noningentesime quadragesimi quarti, indictione quinta**⁽²⁾ o...**XII Kal. martii anno undecimo regnante Leadovico rege filio condam Karoli...** pel bisbe de Girona Gotmar: **veniens vir reverendissimus Gotmar, sancte Gerundenses ecclesie episcopus, ad consecrandam ecclesiam... in honore sanctii Juliani Martiris Xpi...**

En aquesta ocasió el levita Acfred, a més de cedir objectes d'ús litúrgic, va donar el terreny on s'havia edificat l'església, pel remei de la seva ànima, la del seu pare Elderic i la de la seva mare: **...Et ego Acfredus (...levita...) dono ipsa terra ubi ipsa ecclesia est fundata... propter remedium anime genitori nostri Elderico et beutrice [genitrice] nostra et propter remedium anime nostre...** Afrontava a llevant amb la confluència de rieres, a migdia amb la coma de Quermançó pujant vers les Palomeres i el camí, a ponent amb la casa de la Devota baixant per les Pruneres fins a la coma, i al nord amb les comes fins al Riu Major: **...de parte orientes affrontat in ipso rio vel in ipsos etungentes [iungentes] de alios rios, et de meridie affrontat in ipsa comma de Carmancone et ascendit ad ipsas Palominarias vel in ipso concurrente, et de occiduo affrontat in ipsa Casa de ipsa Deiota et descendit per ipsos Prunarios usque ad ipsa comma, de parte circi affrontat in ipsas commas usque ad ipso Rio Majore...**

La confluència de les rieres és la capçalera del torrent de la Comella. El topònim **Palominarias** s'ha conservat en aquests envolts en la lleixa **Palomera**. Potser també es feia referència al corriol proper al **Passant del Gamarús**. (AGUSTÍ/1986, pàg. 96).

Hauríem d'entendre l'esment del **Riu Major** com a sinònim de **riu gran**, és a dir **la Muga**, i mai no identificar-lo amb el **Riu Major** estricte, que aflueix a l'esquerra de **la Muga**, a llevant de Sant Bartomeu de Pincaró i, per tant, molt allunyat de la rodalia que ens ocupa. Ens sembla que caldria desestimar la hipòtesi segons la qual el terme de Ribelles arribaria «fins a la vora dreta del Riu Major» (SALA/PUIGDEVALL-/MELCIÓ/1984, pàg. 413).

Els germans del levita Acfred també cediren possessions seves a l'església. Ameli donà un camp situat més avall del lloc de l'Euga Morta: **...Et ego Amelius dono campo uno ab ipso exarco subtus Equa morta...**⁽³⁾. Segari donà dos camps, un al Castell Alló i l'altre a Trasdós, més dues vinyes a Freixe: **...dono ego Segarius campos duos unum ad Castello Allone et alterum ad Trasdosso, et vineas duas ad ipso Fraxano, cum illorum affrontationes...** Sindilà per la seva part, donà una vinya al Vallespir. Hom havia situat el **Castello Allonem** a Sant

Miquel de Monteia, tot preguntant-se si aquesta església no seria la del castell. Ens sembla una hipòtesi molt inversemblant. (GRABOLOSA/1968, pàg. 131. Vegi's també CATALÀ/1971, pàgs. 164 i pàgs. 172, notes 16 i 17). Més endavant ens estenem sobre aquesta qüestió i donem la nostra opinió. Trasdós i Freixe són topònims que es repeteixen –sobre tot el darrer– en diferents indrets de les nostres comarques. El més proper de Ribelles seria el **Freixenet** de la serra de Gitarriu.

Finalment el bisbe Gotmar cedi a l'església de Sant Julià, que quedava sota l'autoritat de la Canònica gironina (... **in canonica auctoritate insertum est...**), el terme de Ribelles o Pruna⁽⁴⁾. El territori serà confirmat, més endavant, al monestir de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú mitjançant butlla papal, primer, i per donació del comte de Besalú, després. La dita butlla és del papa Gregori V, expedida a Roma el mes d'abril de l'any 998 ...**Sanctae Romanae Ecclesiae in mense aprilis Indictione undecima...** que és l'any al qual efectivament se li escau la indicció onzena. Es confirmen béns al dit monestir, a suggeriment del comte de Besalú, Bernat Tallaferro, que és qualificat de gloriós: ...**Bernardus Bisuldunensis gloriosus Comes...**

Entre els béns que s'esmenten hi figura l'alou que al dit comte Bernat li semblava que tenia a Ribelles, amb cases, vinyes, terres i boscos, prats i pastures i els censals sobre la venda de les pastures i prats: ... **ipsum alodem praedicti Bernardi Comitis quem habere videtur in Ribellas, cum casis, vineis, terris et silvis, pratis et pascuis vel pascuariis suis...** (Marca Hispànica/1688, ap. 146, cols. 952-954; MONSALVATJE/1889, vol. I, pàgs. 98-99, citat; MONSALVATJE/1890, vol. II, ap. 14, pàgs. 248-251; MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 207, pàg. 243, citat).

La donació del comte de Besalú al monestir de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú és del 28 de març de l'any 999 (...**V. Kal Aprilis anno tertio Roberto Rege regnante...**). Juntament amb Bernat Tallaferro signà aquest document, on es confirmen les possessions esmentades en la butlla de Gregori V de l'any 998, el seu germà el comte Oliba (...**Oliba gratia Dei Comes...**).

L'alou de Ribelles hi és esmentat tot enumerant els petits vilars de Pruna, Comas [La Comella], Fauderotos i l'**Esglesiola**: ...**Et iterum concedo ad praescriptam domum ipsum meum alodem qui est in Ribellas, cum villarunculos suis, id sunt Pruna et Comas et Fauderotos et Ecclesiola, cum domibus, aedificiis, terris et vineis, silvis et garricis, pratis et pascuis et pascuariis...** (Marca Hispànica/1688, ap. 148, cols. 955-957; MONSALVATJE/1889, vol. I, pàg. 196, citat; MONSALVATJE/1890, vol. II, ap. 15 pàgs. 252-255; MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 212, pàg. 247, citat).

Retornant a l'acta de consagració del 947, veiem que el terme de Sant Julià de Ribelles afrontava a llevant amb l'**Arca o Principi**; a migdia amb l'**Abadia** [de Sant Aniol d'Aguja] i en el **Guerborler**; a ponent amb [el coll de] les **Falgueres** i amb el **camp** [el pla] **de la Muga**; i al nord amb **Vila-roja**; ...**qui affrontat de orientis in ipsa archa vel in Principio, de meridie in ipsa Alibadia vel in Liaburlario, et de occiduo affrontat in ipsas Falgarias vel in Campo Samuci, de parte vero circi affrontat in Villa Rubia...**

Els mateixos afrontaments vénen confirmants posteriorment per un document de permuta de béns territorials datat el 26 de març de l'any

1000 (...VII de les Kalendes d'Abril de l'any IV de Robert rei de França...) entre el comte de Besalú Bernat Tallaferro i Adalbert abat de Santa Maria de Besalú. (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 214, pàgs 247-248; regest i extracte parcial del document que es trobava a l'arxiu de Santa Maria de Besalú)⁽⁵⁾.

Part dels béns que el comte cedia a l'abat en la permuta —exceptuant un mas que havia donat a Eicó—, es trobaven en el lloc de Pruna, és a dir, l'església de Sant Julià ab les seves dècimes i primícies i el terme de la dita església de Sant Julià que afrontava a llevant amb l'**Arca** i **Principi**, en el **mont Eteni** (on encara es delimiten els termes); a migdia amb l'**alou de l'abadia de Sant Llorenç** [del Mont] i amb el **Querborler**; a ponent amb [el coll de] **les Falgueres** i amb el **camp [Pla] de la Muga** i al nord amb **Vila-roja**: ...que afrontat in dicta ecclesia Sancti Juliani, à parte orientis in ipsa vel in principio archa a monte Etenius terminatur etiam, ad meridiem in ipso alode de ipsa Abbatia Sancti Laurentii, vel in Chaburrario, et de occiduo afrontat in ipsas falgarias et in campo Sambusi, de parte vero circi afrontat in vila Rubuja... En aquest text el mot **Arca** fou desplaçat, potser per error de l'escrivà, la qual cosa feia més difícil la comprensió, si no es comparava amb l'acta de consagració del 947. Així, en comptes de ...in ipsa vel in principio archa..., cal llegir ...in ipsa [archa] vel in principio... (és a dir, com a l'acta de consagració del 947).

La **Creu de Principi** potser era una cruïlla de camins (vers Principi i coll Roig; vers la serra de Banyadors i Girans). També hi podia haver existit una creu, com ja s'ha apuntat (SALA/PUIGDEVALL/MELCIÓ/1984, pàg. 418). En aquest cas, pensem nosaltres, la creu podia haver estat erigida amb el fi de cristianitzar el sepulcre prehistòric, com succeeix en altres llocs (segles XVI-XVII?).

El topònim **Principi** és documentat des de l'any 872 en el conegut lloc proper del **coll de Principi** com precisarem més endavant.

El **mont Eteni** seria l'antic nom, oblidat, de l'actual **puig Salarça**.

L'esment d'**Abadia** (**Alibadia**, per grafia deformatada), en el document de l'any 947 referit a Sant Aniol d'Aguja, s'ha convertit ara en el més concret d'**alou de l'abadia de Sant Llorenç**. És totalment lògic i explicable si es considera que l'antic lloc eremític d'Aguja feia temps que havia deixat d'ésser un abaciat per a convertir-se en una simple dependència del monestir de Sant Llorenç del Mont [Sous] en plena puixança al tombant de l'any mil.

El **Chaburrario** (o **Liaburlario** en grafia deformatada de difícil interpretació en la còpia de l'acta de consagració del 947) és, sense cap mena de dubte, el **puig o pic dit «Caburler» o de les Bruixes** de 1.380 m.

Entenem que cal escriure **Querborler** (Cher=Quer), topònim que defineix aquest turó aïllat i cònic (borler), destacat en a carena⁽⁶⁾.

El **coll de les Falgueres**, és un topònim de clara perduració. Hi passa l'antic camí que, pels seus vessants, menava vers la vall de Ribelles i més enllà, vers Talaixà.

El **campo Sambusi** (o **campo Samuci** en l'acta del 947) cal situar-lo al **Pla de la Muga**. Si bé aquest indret no és molt planer en canvi és Torça extens, en bona part rodejat d'arbres. Vessa aigües a **la Muga**, les fonts de la qual es troben a poca distància.

Joaquim Botet i Sisó ja devia veure clara la identificació d'aquest afrontament ja que escriví: «**Aquesta església romànica fou consagrada l'any 947, senyalant-li un terme molt extens, des del naixement de la Muga fins prop de Bassegoda**» (BOTET I SISÓ/ s.d. [1911] pág. 718).

No hi ha cap dubte que **Villa Rubuja**, la **Villa Rubia** del document de l'any 947, és l'actual poblet de Vila-roja, proper de Ribelles però ja pertanyent al Vallespir, per tant en territori de l'Estat francès des del Tractat dels Pirineus.

Tenim ben establert, doncs, que el límit del territori de Sant Julià de Ribelles per migdia era la línia Puig Salarça-Creu de Principi-Sant Aniol d'Aguja-Querborler que el separava de l'antic alou de l'abadia de Sant Aniol d'Aguja. Aquest terme monàstic, d'acord amb el precepte de confirmació de béns atorgat pel rei Carles el Calb des del monestir de Sant Dionis l'onze d'abril de l'any 872, a favor de l'abat Racimir, limitava vers migdia pel Coll de Principi-cim del Bassegoda-el Treu-Talaixà, centrant l'alou el Martinyà⁽⁷⁾. (**...usque in treum et usque in cacumen montis Bassegoti et montis Perra bugati et collis Principii et usque ad montem Magalellum et usque ad montem Allonem, cum villaribus, ad ipsam nucem, et usque in montem Ilicist usque in cellam vocabulo Talexano, cum monte Martiniano**)⁽⁸⁾.

Altres topònims d'aquest conegut i comentat document de l'any 872 són difícils d'interpretar. No poden alterar, però, essencialment la línia termenal que hem indicat, puix que en formarien part. Cal remarcar que no es poden trobar més enllà de les valls de Riu i de Sant Aniol d'Aguja. No s'han pogut identificar amb rigor, si bé s'han emès hipòtesis, algunes fonamentades i dignes de tenir en compte⁽⁹⁾, però també d'altres que no passen d'ésser simples especulacions⁽¹⁰⁾. També, en algun altre cas, hom s'ha aproximat probablement a l'encert casualment, com CAULA (1969, pág. 42) en situar el mont **Allonem** als cingles de Manllada.

Cal que donem la nostra opinió d'aquest darrer topònim que té relació –almenys indirecta– amb Sant Julià de Ribelles, ja que compareix a l'acta de consagració del 947. Recordem que en la donació de Segari a l'església de Ribelles l'any 947 s'esmenta un camp al **Castello Allonem**. GRABOLOSE (1968) i SALRACH (1978), opinen que aquest lloc es pot identificar amb Sant Miquel de Monteia on no s'hi han localitzat restes de cap castell.

En canvi a **Manllada** hi havia el **Castell s'Espasa** (d'«espatat», cingle) també conegut com la **Crisma**. En un emplaçament molt estratègic, vigilava el pas d'En Roca, vers la Vall de Riu. Avui només en resten unes quantes pedres i una petita paret, aquesta uns metres avall pel costat oposat al riu. (TORRAS/1918, pág. 91 i AGUSTÍ/1986, pág. 89).

L'indret es trobaria integrat en la probable línia termenal Treu-Gitarriu-Manllada-Talaixà. Apuntem, com a hipòtesi, que el **...montem Allonem, cum villaribus ad ipsam nucem...** podria fer al·lusió a **Maullada** i a **un petit vilar en un nogueral** als envolts de la riera de Sant Aniol. Potser l'**hostal**, avui desaparegut, n'hauria estat una llunyana pervivència.

Si fos així, aquest **petit vilar** podria haver estat una pertinença de la **vila de Riu (...Derio...)**, esmentada l'any 1044, quan juntament amb el

coll de Faja, el Treu, la serra d'Entreperes, Sadernes i Aguja (... **de parte orientis in ipso colle de Faja vel ad ipso Trevo, et de meridie in ipsa serra Dentrepetras, et de occiduo in Sadernense vel in Aginno, et de circi in ipsa villa Derio**) és un dels afrontaments de l'alou de Gitarriu (**..Iotericio..**) permutat entre els esposos Joan Oriol i Adelaida. (Arxiu de Sant Joan de les Abadesses, Carpeta de pergamins dels segles X-XII; Llibre de la Sivella, fol. 14g; també a GROS/1970, pàgs. 110-111, núm. 36).

S'ha apuntat que aquesta **vila de Riu** podria ésser el precedent de l'actual masia de **Ca l'Agustí** (Gusti). (SALA/PUIGDEVALL/1982, pàgs. 27-28 i SALA/PUIGDEVALL/MELCIÓ/1984, pàg. 270). Caldria una recerca acurada de les diverses restes d'antigues edificacions que presenta l'antic lloc de Riu. Podrien donar sorpreses, en el sentit de descobrir vestigis arquitectònics alt-medievals, igualment que ha succeït, com veurem, en les restes del casal veí de l'església de Ribelles.

L'hostal citat, anomenat **Hostal de les Mosques** o **Ca la Bruta**, encara funcionava l'any 1882, mentre **La Farga** propera ja era ruïnosa^[11].

A l'extens terme parroquial de Sant Julià de Ribelles hi havia un bon nombre de masos escampats, el tipus de poblament característic d'aquestes muntanyes. Segons el cens de Floridablanca l'any 1787 el lloc comptava amb 98 habitants (IGLESIES/1969-1970). Pels volts del 1840 hi vivien 88 persones (MADOZ/1845-1850, pàg. 266). A darreries del segle passat, segons un cens del 1888 hi havia un total de 30 edificis amb 149 habitants de dret i 141 de fet (Nomenclátor/1893). Pràcticament no hi hagué alteració al llarg de les primeres dècades del present segle, ja que BOTET I SISÓ (s.d.[1911] pàg. 716) parla de «**28 edificis y alberchs ab 145 habitants**» i C.A. TORRAS (1902, pàg. 252 i 1918, pàg. 161) hi adjudica 141 habitants.

Actualment només resta habitat l'**Hostal de la Muga**, a la ratlla fronterera, que data del segle XVII i que ha esdevingut una veritable institució, apreciat com cal pels excursionistes.

Els darrers casals que s'han abandonat són el Mas Sobirà, que quedà deshabitat l'any 1939; el Morató i el Domer a principis dels anys seixanta; la Comella que fou tancada fa uns vint-i-cinc anys i el Mas de l'Om, també a principis dels seixanta (AGUSTÍ/1981, pàgs. 33-35; SALA/PUIGDEVALL/MELCIÓ/1984, pàg. 413; AGUSTÍ/1986, pàgs. 124 i 127).

Els casals de Ribelles, avui enrunats, eren en la majoria dels casos, pervivències dels masos esmentats en la documentació dels segles XI al XIV.

Així, en data 17 d'octubre de l'any 1063 (...**XVI kalendas novembris, anno III Philippo rege...**) Guillem Miró, Ramon Guadall, Guillem Bernat i Guillem Juscafred, marmessors del difunt arcedià Guerau passen a escriptura pública el seu testament sacramental, pel qual, deixava al monestir de Camprodon la meitat d'un alou emplaçat en la parròquia de Sant Julià de Ribelles, territori de Besalú, a excepció del mas que posseïa la seva germana Girberga, mitjançant unes condicions que s'enumeren i que, en cas d'infringir-se, l'alou revertiria als seus fills Guillem o Pere. (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 321, pàgs. 310-311; regest de l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona).

En data 20 de març de l'any 1123, Ponç Oliba i la seva esposa Biula Cistella, fan donació del seu fill Pere al monestir de Sant Pere de

Camprodon i juntament amb ell un mas situat a Ribelles que posseïen en feu pel dit monestir, el qual afrontava amb el **Villare Domenech**, amb **Rocabaldera**, amb **Rocafalgona** i amb **Pujalt**. (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 451, pàg. 408; regest de l'antic Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona).

El dia 27 de gener de l'any 1149 (...**6 kalendes desembre de l'any XII de Lluís el Jove rei de França...**), Ramon, abat de Sant Llorenç del Mont, lliurà, en una permuta, a Bernat, prior de Santa Maria de Besalú, el **mas Serrat** de Ribelles. (MONSALVATJE/1901, vol. XI, doc. 499, pàg. 450; regest de l'Arxiu de Santa Maria de Besalú).

El 3 de febrer (...**3 nones febrer...**) de l'any 1260, Perpinyà d'**Aquamerta** de Ribelles, el seu fill Pere i la seva esposa Itranea feren una capbreuació a Humbert, prior de Santa Maria de Besalú. (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. 876, pàg. 192; regest de l'Arxiu de Besalú).

Aquest mateix prior el dia 31 de maig (...**2 de les kalendes de juny...**) de l'any 1261, alliberà d'home propi del seu monestir per cinquanta sous barcelonesos, a Guillem de Ribelles, pel **mas Pruna** de la dita parròquia. (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. 884, pàg. 196; regest de l'Arxiu de Santa Maria de Besalú).

Bernat Hug de Serrallonga, en data 24 d'agost de l'any 1279 (...**Actum est hoc VIII kal. septembris anno dominici millesimo ducentesimo LXXVIII...**) vengué a Ramon, prior de Santa Maria de Besalú, el **mas de Sant Corneli de Ribelles** situat ... **in valle de Tudre, et in valle Favars parrochie Sancti Juliani de Ribelles...**, el **mas de Roca**, el **mas Tudre de Vall**, el **mas Tudre Demont**, el **mas Subirà de Favars**, el **mas Favars**, el **mas Martí** i el **mas Gilabert** situats en el mateix lloc; el **mas Pinars ...in valle Gogines ejusdem parrochie...**, el **mas Casamitjana**, la **borda**, ...**sive manso Novo Daval...**, amb totes les seves pertinences, homes, dones, censals i gravàmens pel preu de 4.266 sous barcelonesos, i en ésser Bernat Hug menor d'edat, renuncià, sota jurament, a aquest benefici. (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. 991, pàgs. 241-242; MONSALVATJE/1908, vol. XVI, pàgs. 315-316; MONSALVATJE/1919, vol. XXVI, pàg. 244; regest de l'Arxiu de Santa Maria de Besalú).

En data 17 de gener (...**16 de les kalendes de Febrer...**) de l'any 1314, Guillem, clergue i procurador de Bernat de Banyuls, prior de Santa Maria de Besalú concedeix a Joan i a la seva dona Sibil·la, de la parròquia de Ribelles, el **mas dit de Sant Corneli** amb totes les seves pertinences, mitjançant un cens anyal de quatre sous pagadors per la festivitat de Sant Miquel, tres sous per Nadal i altres prestacions. (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. 1186, pàg. 336; regest de l'Arxiu de Santa Maria de Besalú).

Ramon Casadevall, de Ribelles, reconegué en data 30 de gener (...**3 de les kalendes de febrer...**) de l'any 1329, un deute de 50 sous barcelonesos a Rostany Gaudisard, prior de Santa Maria de Besalú, que el seu fill Pere havia manllevat del monestir. Pagaria 20 sous per Santa Maria d'Agost, 20 per Nadal i la resta per la festivitat de Sant Pere. (MONSALVATJE/1902, vol. XII, doc. 1280, pàg. 373; regest de l'Arxiu de Santa Maria de Besalú).

Com hem pogut comprovar l'església de Sant Corneli de Ribelles (o de la Muga) apareix esmentada en els documents comentats dels anys 1279 i 1314, però indirectament en fer referència a un mas que portava

el mateix nom i que cal suposar molt proper al temple. Potser era el precedent de l'actual Hostal de la Muga, que és a poca distància i a llevant?

Francesc MONSALVATJE (1908, vol. XVI, pàgs. 315-316) propagà una notícia, sense esmentar-ne la font, segons la qual, textualment, «**los católicos franceses, a últimos del siglo XVIII y durante la época del terror, llevaban a sus hijos a bautizar en la mencionada ermita.**» Després s'ha repetit abundantment. També s'ha dit que a Ribelles «**sembla que s'hi refugiaren aristòcrates francesos a la Revolució**» (!?) (ALBERCH/CLARA/ROURA/1981, pàg. 348).

Sobre les restes arquitectòniques de la petita esglésiola medieval de Sant Corneli, fa poc temps adecentades i consolidades, més endavant donarem la nostra opinió.

Pel document esmentat de l'any 1279 semblaria deduir-se que el sector de la vall on hi ha la capella i l'Hostal de la Muga s'hauria anomenat vall de **Tudre**, mentre que la seva derivació vers el cim del Mas Sobirà, seria la vall de **Favars**.

Després de tot el que hem exposat, ens cal retornar al topònim **Salarça**. Calia un minuciós treball de camp en el Puig Salarça i els seus vessants, per esbrinar si encara existia l'arca-fita medieval que li dona nom i que era esmentada a l'acta de consagració de Sant Julià de Ribelles de l'any 947. Aquesta recerca, que realitzàrem el mes de gener de l'any 1986, donà un resultat plenament satisfactori⁽¹²⁾.

Amb la identificació de les restes de **la cista amb túmul de la Creu de Principi**, en el Puig Salarça, veiem confirmades les hipòtesis de la nostra investigació. La cista, en aquesta rodalia del Bassegoda símbol del paisatge garrotxí i també fita del paisatge empordanès, es troba a més de 1.000 m. d'altitud. És el sepulcre megalític situat a més elevació d'aquestes comarques i el primer que es dona a conèixer en terres de l'Alta Garrotxa.

NOTES

- (1) a) **Liber Privilegiorum et aliorum titulorum** (Cartoral perdut del monestir de Sant Pere de Besalú).
 b) Arxius Departamentals de Perpinyà, sèrie II, Abadia de Sant Pere de Besalú. (Còpia feta pel notari Josep Gostar vers l'any 1636 del Cartoral de Sant Pere de Besalú). ALART/1880, doc. 7, pàgs. 16-18 (còpia de «b»); MONSALVATJE/1892, vol. IV, ap. 18, pàgs. 228-231 (còpia facsímil d'Alart/1880); MONSALVATJE/1909, vol. XVII, pàgs. 153-154; citat parcialment.
- (2) ALART (1880, pàg. 16, nota 1) s'adonà de l'error del copista. L'original en lloc de **quarti** (III) diria **septimi** (VII). Tant la indicció quinta com l'any onzè del rei de França Lluís IV d'Ultramar, fill de Carles IV el Senzill, corresponen exactament a l'any 947.
 VILLANUEVA (1850, vol. XIII, pàg. 50) remarcà que la indicció V no corresponia a l'any 944, però no va més enllà en aquesta consideració.
- (3) No sabem si es tracta d'una donació en un indret proper o llunyà. En tot cas apuntem que un topònim semblant, per bé que segurament no hi tinguí relació, apareix citat en un document de l'any 954 on s'indica que un alou del lloc de Ridaura afronta a migdia en el terme de Balbs [Sant Joan] fins a ... **ipsa auca morta...** (MONSALVATJE/1892, vol. IV, ap. 5, pàgs. 182-184).
- (4) BOTET I SISÓ (s.d. [1911] pàg. 717) comenta que «el poble se trobà alguna vegada anomenat **St. Julià de Pruna**». TORRAS (1918, pàg. 162) aportà la notícia, seguida per TORRES/CASTELLS (1987, pàg. 59), de que «...**Porta en documents antics el nom de Sant Julià de Brema...**», sense donar cap altra referència. No sembla, però, una notícia massa fonamentada; almenys, no aconseguim imaginar el seu origen.
- (5) SALA/PUIGDEVAL/1977 reproduïxen i citen (pàgs. 20 i 21) l'extracte de Monsalvatje; també a SALA/PUIGDEVAL/MELCIÓ (1984, pàg. 283); igualment, en el text sense nom d'autor, del programa de mà editat amb motiu de la festa de celebració del final de les obres de restauració de l'església (26-10-1986).
- (6) En el programa de mà, amb text sense signatura, de la commemoració de la restauració de l'església de Sant Julià de Ribelles (diumenge, dia 26 d'octubre de 1986) hi consta la identificació de **Chaburrario** amb el «Caburlier o pic de les Bruixes».
- (7) El **Treu** és citat novament (...**ipso Trevo...**) en un document de l'any 1044, com direm més endavant; també GROS/1970 i SALA/PUIGDEVAL/MELCIÓ/1984 (pag. 270).
- (8) a) Original perdut.
 b) ACA, Guifré I (Armari de Girona, 4, saca B. 282). Còpia del segle XII i segons s'indica al dors **...translatum privilegi magni Karoli super Bassagoda et habet originale instrumentum abbas sancti Laurenci de Monte, in comitatu Bisuldunensi...**
 c) ACA, **Liber Feudorum Maior**, fol. 12, col. I (avui fol. 46) amb la mateixa indicció de l'anterior com a rùbrica.
 d) Biblioteca Nacional de París, col·lecció Baluze, 108, fol. 26g. (Còpia del segle XVII).
 e) Biblioteca Nacional de París, col·lecció Baluze, 243, fol. 213 g. (Còpia del segle XVII). PUJADES/1568-1635, vol. VI, cap. 24, pàgs. 285-287 (regesta molt completa en castellà i amb grafia toponímica molt deformada).
 Marca Hispànica/1688, ap. 32, col. 795.
 PALUZIE/1860, ap. I.
 Hist. de Languedoc/1872-1875, vol. II, ap. 181.
 Rec. Hist. des Gaulles/1869-1894, vol. VIII, pàg. 633.
 ALSIUS/1879, ap. I, pàgs. 108-109.
 MONSALVATJE/1892, vol. IV, ap. 19, pàgs. 232-233.
 CAULA/1935, pàg. 2 (edició facsímil de la còpia «b» de l'ACA).

MIQUEL I ROSELL/1945-1947, vol. II, núm. 514.
 ABADAL/1926-1952, pàgs. 176-178.
 DANÉS I TORRAS/1949, pàg. 69.
 UDINA/1951, doc. 2, pàgs. 96-98 (de la còpia «b» de l'ACA).
 SALA/1975, setembre 1975 (setmanari).
 PUIGDEVALL/1976, pàgs. 337-338.
 SALRACH/1978, vol. II, pàgs. 62-63 (regestat àmpliament en català).

- (9) PUIGDEVALL (1976, pàg. 343) creu que el mont **Magalellum** pot identificar-se amb el **Gumarell** o **Gomarell**, degut a la inversió de les dues primeres sil·labes, fet corrent en català, és a dir, **Magu** per **Guma**, en el cas que el document original hagués presentat el topònim escrit **Magulellum**. (Vegi's també SALA/PUIGDEVALL/1982, pàg. 26) SALRACH (1978, vol. I, pàg. 157, nota 46) situa igualment aquest mont **Magalellum**, al cingle de l'Algua, a la gorja del **Gomarell**.
- (10) DANÉS (1949, pàg. 64) creu identificar el **mont Allonem** en el **Talló** que delimita les valls de Salarça i del Bac, i situa el **Martiniano**, convertit per ell en **Maximiano** en el **Montmajor**. Era segurament l'intent d'interpretació del **Maxuniano**, versió deformada que presenta la MARCA HISPANICA (1688, col. 797) i que havien seguit, entre altres, ALSIUS (1879, pàgs. 84 i 108) i MONSALVATJE (1892, vol. IV, pàg. 232). SALRACH (1978, vol. I, pàg. 157, nota 47) apunta **Monteia** per a aquest **mont Allonem**, com ja ho feu Grabolosa (1968) com hem dit abans. CAULA (1969, pàg. 42) i SALRACH (1978, vol. I, pàg. 157, nota 48) identifiquen **..ipsam nucem...** (un noguer o noguereda) amb la masia de **Can Nou** de Bassegoda. SALRACH (1978, vol. I, pàg. 157, nota 44) situa el **mont Perra** (Petra) **bugatí** en el **coll dels Bucs**, prop de Sant Miquel de Pera. D'altra banda SALA/PUIGDEVALL (1982, pàg. 26) apunten que «és segurament el **Treu petit**».
- (11) VERGÉS (1882, pàg. 116-117) solitari excursionista visità l'hostal per l'agost de l'any 1882. «...**un pont de tres arcades** [no de dues com en l'actualitat] **dit den Valentí y al bell costat un rónch hostal ab les parets interiors tan ennegrides y llubentas pel fum de la llar, que no es coneixia si eren fetes de obra ó be de sutja**». No menys colpidora fou la seva estada al casal de **Can Principi** en trobar-se entre «**pastors i rabadans...vestits ab pell de xai i lo indispensable sarronet de la matelxa pell, barretina d'escarlata y esclops...**» on va veure el que «**...en las ciutats sols es veu miniaturat on los pesebres, encara existelx, podeu trobar la realitat en les nostras montanyas...**» (També TORRAS/1902, pàgs. 261-262; DANÉS/1913; SALA/PUIGDEVALL/MELCIÓ/1984, pàg. 213).
- (12) Fou el dimecres, dia 22 de gener de 1986 quan dos de nosaltres (Enric Carreras/Miquel-Dídac Piñero) després d'una àrdua i exhaustiva recerca localitzàrem i identificàrem la **cleta amb túmul de la Creu de Principi**. Havien passat poc menys de 1039 anys, d'ençà del dia que l'arca fou esmentada, per primera vegada, per l'escriptor que redactà l'acta de consagració de Sant Julià de Ribelles, el 18 de febrer del 947.

La cista amb túmul de la Creu de Principi. El megàlit

Com ja hem precisat la **cista de la Creu de Principi** es troba en terres de l'Alta Garrotxa, ja que els límits històrics de l'Alt Empordà, en aquest sector, entenem que s'han de considerar en la línia Lliurona-Corsavell-Pincaró-la Muga, és a dir, el terme municipal estricte d'Albanyà, anterior a la integració del municipi de Bassegoda. Són els límits dels alous de la cel·la de Sant Miquel de la Cirera i monestir d'Albanyà, d'acord amb el diploma a favor de Santa Maria d'Arles de l'any 878 i de l'acta de consagració de Sant Pere d'Albanyà de l'any 957⁽¹⁾. (BADIA, en premsa).

En sentit geopolític la qüestió és, tanmateix, diferent. La major part de l'antic terme de Bassegoda inclou vessants i valls orientats vers el curs mitjà de la Muga, cap a terres de l'Empordà. Ho ha destacat un de nosaltres en més d'una ocasió: **«...aquesta circumstància comporta uns lligams i uns contactes molt més estrets amb l'Empordà que amb la Garrotxa...»** (BADIA/1978, pàg. 19). I més concretament, destacant que, avui per avui és, com a mínim **«...discutible la inclusió de l'antic municipi de Bassegoda dins la Garrotxa, malgrat la seva orografia molt trencada, garrotxina. Situat als vessants de llevant (i tramuntana) del puig de Bassegoda que és una barrera natural vers ponent, a la capçalera de la Muga, és un territori obert cap a l'Empordà, amb les comunicacions naturals fàcils amb el poble d'Albanyà, el més pròxim i el que atreia els veïns dels seus petits poblats de masies disperses. Figueres n'era la capital natural. La demostració del que diem és que..., després de quedar pràcticament deshabitat, el terme de Bassegoda ha hagut de ser incorporat a Albanyà que (ara)... té el territori dividit en dues comarques»**. (BADIA/1981, pàgs. 17-18). Naturalment d'aquestes consideracions cal excloure'n la rodalia de Sous, per la seva situació indiscutiblement garrotxina.

La **cista amb túmul de la Creu de Principi**⁽²⁾, es troba situada a la collada homònima (1.000 m., s.n.m.) oberta entre el puig Salarça (1.157 m.) i la serra de Banyadors (1.122 m.). És dominada, a llevant, pel proper massís del Bassegoda. Es troba dins de l'antic terme de Bassegoda, integrat d'ençà l'any 1969, en el municipi alt-empordanès d'Albanyà, com acabem de precisar.

Vora la cista, a l'àmplia esplanada del Coll de Principi al peu del puig Salarça, s'hi detecten testimonis evidents de presència de població temporal ramadera, segurament de temps molt remots. Hi són visibles les restes, força escampades i molt destruïdes, d'un nombre considerable de cabanes, de planta quadrangular, rectangular o circular. Són fetes amb paret seca, algunes reforçades amb lloses clavades verticalment. En resten els basaments. Cal suposar que n'hi hauria d'altres que ara ja no es poden identificar. Aquestes cabanes demostren l'existència d'un trànsit i establiment temporal antics (medieval, o potser molt anterior?) pastoril, de transhumància, segurament. La seva cronologia és impossible de determinar, ni que sigui de manera aproximada, mentre les restes no s'excavin. És evident que ens trobem davant d'un jaciment arqueològic, al

costat mateix de la cista amb túmul, que en principi s'endevina de gran interès. (Vegi's la planta que publiquem).

Cal remarcar que, segons hem comprovat, el coll forma part d'una ruta de transhumància encara avui utilitzada, entre la vall de Camprodon i la serra de Rodes i serra de la Balmeta.

No massa lluny d'aquesta collada, ja en els vessants de ponent de la serra de Banyadors, hi ha la petita **cova d'En Massot** (BATLLE/FIL-BÀ/1980, pàg. 264). Encara que de poca alçada i actualment humida i freda, podria haver estat també un lloc d'enterrament o de refugi ocasional⁽³⁾. Sobre la **bauma de l'Ermità**, més allunyada, d'interès medieval i potser d'altres èpoques, i sobre la **font del Sant**, les nostres investigacions són en curs.

Algunes troballes indicatives d'un possible poblament prehistòric en aquesta rodalia, havien estat citades vagament, en referència, als voltants de les cases de Principi («**destrals, sílex i ceràmiques neolítiques**»). També, doncs, com la cista, vora d'aquest camí ben transitat per aquest muntanyam⁽⁴⁾.

El terreny de l'entorn del monument, és calcari. Es troba en una pendent suau, lleugerament atrinxada vers l'oest. La cista és molt destruïda. La seva planta és rectangular o quadrangular. Conserva dempeus una llosa a ponent i una altra a migdia, mentre al nord n'hi ha una de caiguda. Les altres han desaparegut. En el costat nord de la llosa de ponent s'hi observa un petit muret de paret seca, que no sabem si seria una perllongació de la cambra o simplement un contrafort de la llosa del costat nord. Aquesta llosa del nord sabem que era dempeus l'any 1981, però no en la seva posició original, sinó dreçada, sense clavar, juntament amb una altra de més petita⁽⁵⁾.

És visible bona part del túmul circular, sobretot en el sector de llevant. Val a dir que, sense una excavació, no és possible delimitar el seu radi ni la planta completa de la cista i ni tan sols conèixer amb exactitud les seves mides. (Vegi's la planta i secció que publiquem).

Les cistes, rectangulars o quadrangulars amb túmul, es contruïren sobretot durant les primeres etapes megalítiques (Neolític Mitjà, 3500-2700 a.C.) Ara sabem que s'estengueren per les terres altes de la Catalunya Interior (Cabreres, Guillerries) i que contenen inhumacions primàries, individuals o de parella.

Més recentment (Calcolític local-Edat del Bronze antiga, 2200-1500 a.C.) les tornem a trobar entre la conca alta del Segre i el Llobregat, al mig de grans tarteres, amb diverses inhumacions secundàries.

Podem suposar, sense que s'hi hagin fet excavacions, que la **cista amb túmul de la Creu de Principi** podria pertànyer al grup més antic, si fem cas de la forma de la seva cambra funerària i del seu túmul baix i petit. Caldrà però, que els arqueòlegs ens ho confirmin.

Si aquest estudi científic confirmés la tècnica constructiva apuntada i l'aliniament aparent oest-est (270°-90°), ens trobaríem davant d'un monument que podria ésser interessant per a l'estudi de la delimitació de la influència de les àrees poblacionals de les cistes amb túmul neolítiques. A diferència de les cistes de la zona de la Cala Montjoi/Cap de Creus datables en el Neolític Mitjà (3500-2700 a.C.), aquesta potser tindria una possible connexió amb el grup del Cabreres-Guillerries, especialment de la zona de Tavertet, sempre dins d'un Neolític Mitjà. La **cista amb túmul**

del Clot de la Dona Morta a la comarca del Ripollès podria proporcionar-nos un punt intermedi, amb elements de l'aixovar atribuïbles a un Neolític Mitjà-Recent⁽⁶⁾.

Sense un treball d'excavació i el corresponent estudi arqueològic, només es poden apuntar hipòtesis. Hi ha, però fonaments prou sòlids per suposar que l'exploració de la cista podrà donar testimonis materials de les comunitats que al Neolític Mitjà-Recent (3000-2700 a.C.) ocupaven l'Alta Garrotxa.

NOTES

- (1) Any 878: **...et ubi dicitur Subiratellos, deinde per ipsa roca ubi dicitur a Macaneto, deinde a Curcabel, deinde ad Aquilare, deinde ad Pino Karcone, deinde ad ipsa Pueta, deinde in rivo Sambucae...** (Marca Hispànica/1688, col. 800; ABADAL/1926-1950, 1ª part, pàgs. 33-36).
 Any 957: **...et totos Subiradellos, et usque ad speluncam Agovardi, et per ipsam rocham de Mazanedo, et per aliam cumam quae dicunt Gotalio, et per rio quae dicunt Curcabel, et per cumam quae graditur a Gilare, et in ipsa Popa, et exinde ad ipsos gurgos, deinde a tres montes, et exinde per comam de villa Castellani usque in flumen Sambucae; deinde vadit ad ipsa buvada quae dicunt clericos, et pergit usque ad flumen Sambucae et ipsas fabricas...**(Marca Hispànica/1688, ap. 94 col. 875).
- (2) La notícia de la troballa del sepulcre megalític vàrem creure adequat divulgar-la popularment enguany, a través del Centre Excursionista Empordanès, del qual formem part, amb motiu de la celebració de la **X Festa de Bassegoda** que l'entitat organitza. Se'n va fer esment en anunciar la Festa a la Circular als socis (C.E.E./1987) i en dos cartells, editat el primer per al 4 d'octubre de 1987 –celebració ajornada a causa del mal temps– i el definitiu per a l'11 del mateix mes. En aquesta darrera data, durant l'aplec que finalment tingué lloc a poca distància del poble d'Albanyà, es presentà el tercer cartell de la sèrie sobre megalíts «**L'Empordà a cop d'ull**» (1987) en la qual col·laborem, que incloïa la cista del Coll de Principi. M.-D. Piñero hi llegí un pregó redactat per l'arqueòleg J. Tarrús. La premsa comarcal donà una ressenya de l'acte i de la descoberta (Hora Nova/1987, pàg. 12).
- (3) Cal recordar que en aquesta cova hi fou retingut durant diverses setmanes el jove Joan Massot, de Darnius, que fou assassinat pels bandolers carlins –dits «**trabucalres**»– el maig de l'any 1845. La cova és coneguda pel nom de la víctima des d'aleshores. L'havien raptat en atacar la diligència de Perpinyà a Barcelona, prop de Tordera, a l'indret del «**Suro de la Palla**». Cosit a ganivetades, fou deixat dins de la cova, que tapiaren amb pedres. Més tard el cos fou enterrat a Sant Julià de Ribelles. Els quatre responsables directes foren executats a Ceret i Perpinyà l'any 1846 i els altres empresonats. Les orelles de la víctima, preparades per ser enviades als familiars, es conserven encara al Museu dels Arxius de Perpinyà. El cap de «**trabucalres**» Ramon Felip, al contrari del que sovint s'ha afirmat, no podia tenir res a veure amb aquests fets ja que havia estat executat a Vic l'any 1842 (així es desprèn de APO/1845-46; ORTEGA/1859, pàg. 644; GUILLAMET/1960 seguint M. FOLGUERA I BARBOSO i MARÈ/1968).
- (4) Notícia insinuada en SALA (1976, pàg. 368, nota 5) i més concretament a SALA/PUIGDEVALL (1982, pàg. 27). El camí és al·ludit pels mateixos historiadors de la Garrotxa: «**...es deixa el vehicle a la Creu de Principi i es baixa per un fressat corriol fins a les cases de Principi**». (SALA/PUIGDEVALL/1977, pàg. 24). Precisament vora l'inici d'aquest corriol fressat hi localitzàrem la **cista amb túmul**.
- (5) Josep Agustí i Prat, d'Olot ens ha cedit gentilment (1987) la foto presa l'onze de juliol de l'any 1981 de la **cista amb túmul**. Ell i el seu fill, el company de recerques Joaquim Agustí i Bassols, dubtaven de si era o no un sepulcre megalític. Davant del dubte no en donaren notícia. Per la fotografia s'observa que aleshores, la cista havia estat habilitada com a abric per algun pastor.
- (6) TARRÚS/1987; MOLIST/CRUELLES/CASTELLS/1987, pàgines 55-68; ROVIRA I PORT/1982, pàgs. 143-144.
 En la nostra visita (dimarts 29-9-1987, E. Carreras/M.-D. Piñero/J.Tarrús) al **Clot de la Dona Morta**, constatarèrem que el monument es troba actualment molt destruït degut, segurament, a violacions que possiblement patí després d'haver-lo publicat Rovira i Port l'any 1982.

L'església de Sant Julià de Ribelles i el seu entorn. L'arquitectura.

A/ L'església de Sant Julià de Ribelles i les seves restes pre-romàniques.

L'antiga església de Sant Julià de Ribelles és emplaçada en un planell, a 850 m. d'altitud.

Aquesta església ha estat consolidada i restaurada recentment. Ha estat una obra positiva, de la qual totes les persones, entitats culturals i institucions que hi han intervingut es poden sentir plenament satisfetes. L'interessant monument romànic abandonat a causa de la despoblació del terme parroquial. Darrerament s'havia utilitzat durant anys com a corral o aixupluc de bestiar. Hom es pot imaginar l'estat lamentable amb què havia quedat l'interior, mentre l'exterior era envaït per les garrigues.

L'acabament de les obres es celebrà amb una festa el 26 d'octubre de 1986.

Volem remarcar el caire totalment respectuós amb les etapes constructives de l'edifici d'aquestes obres, que han estat purament de neteja, consolidació i refecció de cobertes. Ho destaquem amb èmfasi, ja que durant temps no s'ha pogut dir el mateix de moltes de les intervencions en el patrimoni arquitectònic d'aquestes comarques⁽¹⁾.

Com ja sabem, l'església de Sant Julià va ser consagrada l'any 947 pel bisbe Gotmar; hi hem hagut de fer referència diverses vegades. Mantigué la categoria de parròquia fins als segles XV o XVI que es convertí en sufragània de Sant Llorenç d'Oix.

Fins avui, s'ha vingut afirmant que aquesta església és característica del segle XI. Alguns autors afegeixen que «s'hi observen restes» o que «guarda senyals evidents» de l'edifici d'època més antiga⁽²⁾. Aquestes afirmacions provenen de l'insigne excursionista C.A. Torras. S'han anat repetint posteriorment. Mai, però no s'ha precisat quines són les estructures arquitectòniques que permetrien definir-la com una església romànica del segle onzè. Mai tampoc, no s'ha concretat en quin punt de l'edifici es poden veure els senyals o restes de la construcció anterior, ni s'han descrit aquests suposats vestigis.

El present treball ens obliga a intentar una anàlisi del monument, tot procurant establir les diferents etapes o fases constructives que presenta. Cal que esclàrim, des d'ara, que la nostra pretensió no és pontificar en cap sentit, ni manifestar veritats absolutes, simplement donarem unes opinions al respecte que, en alguns aspectes, per manca de dades o per altres motius, no podran passar de ser simples hipòtesis o suposicions.

L'edifici presenta una estructura de certa complexitat a causa dels testimonis de refeccions i d'afegitons diversos. De bon antuvi hem de dir, de forma esquemàtica, que ens trobem davant d'una església d'una sola nau amb capçalera a llevant i entrada a ponent, bàsicament tardo-romànica, a la qual s'hi afegí més tardanament una altra nau a migdia, que no té capçalera i que fou adaptada a altres usos. No s'hi veuen

estructures clares que es puguin considerar romàniques del segle XI; només alguns elements molt emmascarats i algun altre indicatiu s'hi podrien atribuir, amb dubtes.

Tanmateix, l'atenta observació de les diferents parts del temple, ens descobrirà que, efectivament, hi existeixen pervivències considerables, de l'edifici més antic, del segle X. Aquestes estructures pre-romàniques quedaren integrades en el conjunt arquitectònic actual.

D'altra banda, l'observació ens convenç que, com hem començat dient, les intervencions d'èpoques tardanes de les quals resten empremtes, són força diversificades, a voltes de difícil destriar i, encara més, de datar.

Remetem al lector, per a tot aquest apartat, a la planta de Sant Julià de Ribelles que publiquem.

Cal que deixem de banda, tot primer, la nau o cos que fou afegit tardanament al costat meridional de la nau romànica, comunicant ambdues per mitjà de dues àmplies arcades, a mena d'arcs formers.

En concretar-nos, doncs, a l'església romànica, pròpiament, ens trobem amb una nau coberta amb volta seguida i marcadament apuntada. Es capçada a llevant per un absis semicircular que presenta una desviació axial vers al sud. La planta d'aquest absis és força aprofundida o allargada (semicercle acabat en dos trams de mur rectilinis). S'obre a la nau per mitjà d'un arc triomfal poc destacat, de mig punt, i amb impostes de secció de quart de cercle incurvat. La seva volta s'acorda, com és lògic, amb la planta; té un sector de quart d'esfera, allargat per un tram de canó.

La volta de la nau descansa, pel costat de migdia, sobre tres grans arcades cegues (en origen), de mig punt, damunt grossos pilars, de carreus i dovelles grans, perfectament treballats.

Hom precisà construir-les per augmentar el gruix de base necessari per recolzar la ferma volta, ja que, precisament, el parament de migdia de la nau és la pervivència pre-romànica que esmentàvem. El mur oposat, del nord, no té arcades i ja té molta amplada o gruix des del basament.

L'església posseïa finestres romàniques d'arcs de mig punt i de doble biaix, amb vessants molt oberts. N'hi ha dues a l'absis i altres dues a tramuntana de la nau. Altres dues al mur de migdia, varen ser aparellades en afegir la nau tardana dins la qual ara donen: són visibles només en el parament extern.

El frontis pertany gairebé del tot a una reforma posterior al romànic. Hi ha la porta d'entrada, d'un arc de mig punt de gran dovellatge i un òcul, més una finestra de doble biaix, romànica o de tipologia romànica, segurament reaprofitada i, ara, cegada. Al damunt s'hi dreça un campanar que havia estat d'espadanya, de dos arcs i després fou convertit en torricó cobert amb teulada. Resta evident que el cloquer primitiu, avui desaparegut, era emplaçat sobre l'extrem oriental de la nau, pel dos forats per a les cordes de campana que es poden veure a la volta.

És interessant el paviment de la nau en les seves dues terceres parts, des del frontis. És fet amb lloses irregulars, força ben encaixades; el seu aspecte és arcaic i ha sofert poques alteracions. A la part restant —extrem oriental de la nau i capçalera—, hi ha un enrajolat molt posterior, amb tres graons de pedra que eleven el nivell del presbiteri.

L'observació dels aparells és imprescindible per intentar d'entendre les diverses fases constructives. Els paraments només resten al descobert

a la cara exterior. A l'interior només es poden veure en sector reduïts, ja que tenen encastades velles capes d'arrebossat, ja molt malmès i caigut en alguns espais. Contenen, com direm, vestigis de pintures murals d'època baix-medieval.

L'absis és construït amb un aparell de carreus de mida gran, de pedra calcària, ben escairats i polits, que creen filades ben regulars i formen, també, una socolada.

El mur de tramuntana de la nau presenta un aparell força irregular-fruït probable d'un regruiximent fet per suportar la volta —de pedres sense treballar, barrejades amb nombrosos carreus escairats de mides mitjana i petita, i també d'altres de grans com els de l'absis. Tot aquest material, tan divers, hi és col·locat desordenadament, amb el morter ben visible en els junts. La part superior del mur sembla sobrepujada —o més probablement anivellada— per tres filades poc seguides de pedra desbastada.

Ambós murs laterals de la nau i l'absis són coronats exteriorment per una cornisa —element que manca a l'interior— de quart de cercle incurvat. És tallada, arreu, en calcària porosa (travertí de font). Aquesta formació de tosca s'emprà també en les quatre finestres romàniques de la nau i es troba en altres sectors de l'edifici (com a material de construcció de fàcil talla, s'emprà durant segles a la contrada, com podem veure en gairebé totes les masies).

Com ja hem dit, el frontis o façana de ponent pertany en bona part a una refecció tardana, que resta evident per l'aparell irregular, enterament de pedres petites, escantonades.

Per les estructures arquitectòniques esmentades fins ara, sembla clar que l'actual església romànica (dreçada en part incorporant restes anteriors, com veurem) s'ha de datar en un moment molt avançat. La volta apuntada de la nau, la tipologia de les finestres, cornises i impostes i l'aparell de gran carreuada de l'absis, ho demostren abastament. L'hem de considerar, sens dubte, construïda dins d'un arc cronològic que abraça des de darreries del segle XII fins a inicis del XIV; afinant més, el nostre parer és que caldria situar-la, amb més possibilitats d'encert, a la segona meitat del segle XIII. És una església tardo-romànica rural molt característica de la Garrotxa i comarques veïnes.

Ara bé, hi ha alguns detalls dignes de certa atenció, com l'aparell del mur septentrional de la nau, molt irregular, en comparació amb el de l'absis de carreus afilerats i ben propi de l'època esmentada. Potser la grossor considerable del dit mur de tramuntana —necessària per suportar la volta— s'aconseguiria regruixint-ne un de més antic. Els carreus mitjans i petits que hi veiem, reutilitzats o barrejats amb altre tipus de materials, permetrien apuntar, hipotèticament, que el suposat mur més antic d'aquest costat, que hauria estat regruixit esbotzant el seu aparell, prodria pertànyer al segle XI. Per les seves mides, els carreus esmentats en podrien procedir.

També podria ser una pervivència de la mateixa època la planta allargada de l'absis, però únicament la planta, ja que aquest sector de l'església no ha conservat absolutament res, avui visible, anterior als segles XII-XIV. En definitiva, com ja havíem apuntat, l'existència de possibles restes constructives datables al segle XI són més que dubtoses.

Ès difícil donar una datació per a la reforma del frontis, amb la seva porta adovellada, d'una tipologia de llarga perduració (segles XV-XVI)⁽³⁾.

Hem deixat, expressament, l'al·lusió als paraments del costat meridional de la nau. Ès en aquest mur on hi podem veure les preexistències pre-romàniques. El mur de l'església primitiva va ser respectat, ací, en fer la reconstrucció del segle XIII. Aquest llenç del segle X ocupa una tercera part de la llargada de la nau, però, com hem indicat, hi varen ser adossades les grans arcades cegues, les quals amaguen sectors del seu parament. D'altra banda, quan s'afegí la nau de migdia dues d'aquestes arcades serviren, aleshores, per comunicar les dues naus: dues d'elles s'obriren perforant el mur. En un dels casos desaparegué un important fragment de construcció pre-romànica. Només l'arcada situada més a ponent continuà cegada.

L'aparell pre-romànic resta ben visible en el parament exterior –que s'ha d'observar des de dintre de la nau de migdia– on els arcs i comunicació no l'han malmès. A l'interior també es pot apreciar perfectament a l'espai que queda dins de l'esmentada arcada cega de ponent (l'arrebossat hi ha caigut). Ès un aparell fet amb pedres de pissarra més aviat petites, només trencades, però de mides una mica regulars, de manera que es disposen amb certa tendència a sedimentar-se horitzontalment. Aquesta col·locació resta interrompuda sovint per rengles de lloses inclinades que, en alguns trams d'ambdós costats del parament, formen espiga ben marcada. Les pedres són amarades en abundant morter de calç i sorra, de grà aspre. Ès considerablement llarga una de les filades d'**opus spicatum** de la cara externa del llenç, en part malmenada pels encaixos d'un embigat relativament modern que hi hagué a la nau de migdia.

Ès un aparell pre-romànic ben clar, però no és solament aquest element el que ens descobreix de manera indubtable la situació i característiques de les restes del temple del segle X. En el mateix pany de paret, a la part superior, hi ha dues finestres aparellades i només visibles a la cara externa. La de més a llevant restà seccionada en fer l'arc de comunicació entre les naus, però només en el seu extrem inferior. Es tracta, evidentment, de dues finestres coetànies a l'aparell descrit. Són obertures molt estretes, d'una sola esqueixada. Els brancals i l'arc són fets amb lloses curtes i primes, escantonades, però escollides per llurs dimensions, disposades en ventall en els arquets que són lleugerament ultrapassats (al costat mateix de cadascuna d'aquestes finestres hi ha les dues romàniques, obertes al segle XIII, i ara també tapiades).

Es tracta de finestres típicament pre-romàniques, gairebé idèntiques a les que trobem en les esglésies ben conegudes de les comarques veïnes com Sant Martí de Bausseitges i Sant Martí de Vallmala, a l'Alt Empordà (BADIA/1974 i BADIA/1978, pàgs. 162-163) o Sant Martí de Fenollar, al Vallespir.

L'aparell el podem comparar amb les mateixes esglésies anteriors al mil·leni i, fins i tot, amb el de Sant Llorenç del castell de Rocabruna, a la mateixa Garrotxa, per citar uns pocs exemples clars de les terres properes. Anant a l'altre extrem geogràfic del país podríem al·ludir als aparells de Santa Margarida Saplanca o del Cairat i de Santa Eulàlia de Madrona, ambdues al Baix Llobregat (descrites a PAGÈS/1983, pàgs. 118 i 155), exemples amb semblances especialment acostades.

Resta evident que el llenç pre-romànic, amb les seves dues finestres, conservat a Sant Julià de Ribelles correspon a l'església consagrada l'any 947.

A més, en parar ment en l'aparell que resta visible a la cara interior del frontis, veiem que a la part baixa i en tota la seva llargada, també és pre-romànic, ja que presenta les característiques suara descrites. És a dir que, l'actual façana, tan modificada tardanament, té, però, com a basament, un altre fragment de l'església pre-romànica. Això ens demostra que la seva nau devia tenir una amplada idèntica o molt semblant a la que té l'actual.

La llargada de la nau pre-romànica, en canvi, tenim la impressió que seria força inferior a la que ateny l'actual nau romànica. A migdia, no es veuen rastres d'aparell antic més enllà de l'inici de l'arcada lateral situada més a llevant. Ens preguntem si la llargada de la nau antiga, pre-romànica, la pot marcar l'enllosat d'aspecte arcaic, ja esmentat, que es conserva al sector occidental de l'església (vegi's planta). Sens dubte, només una excavació metòdica podria resoldre aquestes qüestions i podria també descobrir la situació i el tipus de planta de la capçalera pre-romànica.

Cal que ens referim, finalment, a la nau afegida a migdia, en època tardana. La seva planta és rectangular, actualment mancada de cap mena de capçalera. Tanmateix, l'eixamplament i obertura de dues de les arcades cegues transformant-les en arcs formers, indicaria que la primera intenció fou incorporar-la al culte. És un espai cobert enterament amb volta de quart de cercle, feta amb petites lloses i morter.

Els aparells i alguns altres elements d'aquesta nau, demostren que degué ser parcialment refeta (potser a causa d'algun terratrèmol?). El seu aparell original, de carreus escairats, però sense polir amb cura, que s'afilaren, només s'ha conservat força bé a tota la meitat de ponent. Al sector de llevant, l'aparell, molt més rústec, pertany a una reconstrucció més moderna; el descrit només hi resta a la part baixa dels murs.

Malgrat tot, també s'observen testimonis de reformes a llevant. Hi ha una porta que només conserva l'arc escarser intern, mentre que de l'extern —que devia ser adovellat i de mig punt— no se'n veu rastre. Hi ha també una finestra de doble biaix, encara de tipus romànic, tapada i mig destruïda.

No és fàcil apuntar una possible cronologia per a aquesta nau. Els elements originals —aparell de carreus, porta, finestra de tradició romànica— semblarien indicar que no serien posteriors als segles XIV–XV. Ho anotem com a hipòtesi.

En època molt posterior a l'apuntada, l'extrem oriental d'aquesta nau fou convertit en sagristia. El seu espai es cloqué amb un mur transversal —que el separa de la resta de la dita nau— i un altre que tanca l'obertura de l'arc former de llevant, en el qual hi ha la porta de la sagristia. Adossat a aquest darrer mur, de cara a la nau romànica, s'hi va construir un altar lateral. L'observació dels gruixos de doble paret, demostra que la sagristia fou feta abans que l'esmentat altar.

Consta que l'any 1826, a més de l'altar major dedicat al patró, l'església en tenia un altre de la Mare de Déu. (SALA/PUIGDEVALL/1977, pàg. 20).

Donarem, finalment, un breu resum cronològic, amb les diferents etapes o fases constructives que hem detectat –segons el nostre entendre– en el monument:

1) *Primera meitat del segle X* restes de l'església pre-romànica important fragment del mur meridional amb dues finestres; basament del frontis.

2) **Restes del segle XI (molt dubtoses)**: materials integrats a l'aparell del mur de tramuntana de la nau (mur d'aquesta època regruixit?); pervivència hipotètica de la planta de l'absis.(?)

3) **Segle XIII**: Absis i reforma total de la nau amb volta apuntada i arcades cegues al sud.

4) **Segles XIV-XV**: Nau meridional; obertura dels dos arcs formers.

5) **Altres reformes, segles XV-XIX**: reconstrucció del frontis; campanar actual; sagristia; altar lateral; refecció d'una part del paviment.

Hem de destacar l'especial interès de les restes de l'església de la primera meitat del segle X. Formaven part d'un temple de dimensions de certa consideració i de prou solidesa com per no ser del tot demolit. En part, s'utilitzà en la reconstrucció. Aquest vestigi creiem que contribueixen al coneixement de l'arquitectura pre-romànica de la Garrotxa, de la qual, tan pocs exemples ens han arribat. Això és degut, principalment, a la renovació arquitectònica d'èpoques posteriors, i també als estralls dels terratrèmols, ben documentats sobretot a partir del segle XV. (FONTSERÈ/IGLESIES/1971).

Les mostres que encara trobem en aquestes terres tenen, per tant, una importància remarcable. A l'Alta Garrotxa hem de citar la ja esmentada capella de Sant Llorenç del castell de Rocabruna i les restes de l'absis de Sant Julià del castell de Bestracà. Ambdues presenten característiques particulars, per ser mostres molt primitives de capelles de castells.

Cal destacar, sobretot, la capella del castell de Rocabruna, poc coneguda i menys estudiada. Caldria deslliurar-la –com tota la gran fortalesa alt-medieval– dels enderrocs i la vegetació que la mig amaguen, ja que manté bona part de la seva estructura original⁽⁴⁾.

Si eixemplem les mires a la resta de la Garrotxa, a la dreta del Fluvià, cal esmentar l'església de Sant Andreu del Torn, publicada l'any 1972, un dels edificis pre-romànics més sencers de la comarca (BADIA/1972). Caldria estudiar rigorosament les estructures primitives de Santa Maria dels Arcs (Santa Pau), església de proporcions més grans.

En haver identificat els elements pre-romànics de Sant Julià de Ribelles, ens adonem que potser d'altres edificis poc estudiats de la comarca poden haver conservat rastres d'interès de la mateixa època; potser és difícil, però, que siguin tan vistents i de les proporcions dels descrits ací. Sense anar més lluny, a Sant Bartomeu de Pinjaró església romànica dels segles XII o XIII –entre Ribelles i Albanyà– s'hi pot veure un gran fragment d'aparell més antic al costat nord; no anterior al segle XI, però, en aquest cas.

B/ El tenant d'altar, la pila baptismal, una possible estela funerària. Les pintures murals.

Al centre del presbiteri de Sant Julià de Ribelles s'hi troba, dreçat *in situ*, un vell **tenant d'altar**, actualment sense ara. És una peça tallada en pedra sorrenca, en forma de pilar de base rectangular. Amida 1,08 m. d'alt i 50×37 cm. de costat. En el seu pla superior hi ha el reconditori. És quadrangular i l'encaix té 10 cm. de fondària i 13 cm. de costat. És tallat amb un doble rebaix, l'inferior de 8 cm. de costat.

* * *

La **pica baptismal** és emplaçada dins d'una fornícula practica-
da *ad hoc* en el mur septentrional de la nau, prop del seu extrem de
llevant. És monolítica, de pedra sorrenca, molt simple. Té la forma –i
l'aspecte– d'un bassi cúbic, amb les cares llises. Només a la frontal,
a la part alta, hi ha una concavitat amb quatre petits encaixos
rodons al voltant, de tanca. Amida 50 cm. d'alçada i 65×55 cm. de
costat.

* * *

En el presbiteri a la banda de migdia i a tocar el mur absidal,
posada plana, en el sòl, hi ha una pedra que identifiquem, gairebé amb
seguretat, amb una **estela funerària**. Té la forma d'estela antropomorfa;
és tallada en sorrenca. Només n'és visible una cara, doncs resta
enganxada a terra. La cara visible no presenta cap detall ornamental ni
epigràfic. No se'n pot fer, doncs, mentre no es recuperi del seu lloc actual,
un estudi complet.

La peça amida 74 cm. d'alçada; el diàmetre màxim de la part
discoidal, de cap, és de 54 cm., el coll té 47 cm. i la base 57 cm.

Les esteles antropomorfes o discoidals són corrents, per exemple, a
les necròpolis de les terres pirinenques de més a ponent, i també a
Euskadi i a la Meseta Nord, amb llarguíssima perduració. Les de Sòria,
per exemple, han estat inventariades força exhaustivament (CASA, De
la/DOMENECH/ 1983).

A les nostres comarques, si bé existents, són més rares. Una troballa
encara inèdita feta per nosaltres a la plana empordanesa, pot representar
una aportació del seu coneixement en aquest espai geogràfic.

Manuel Riu afirma que no tenim «**prou elements per a un
estudi complet de les esteles**» a Catalunya, i que «**des del segle XII i
en el XIII, semblen imposar-se les esteles discoidals, amb algun
signe gravat: una creu, una estrella, un símbol heràldic**» (RIU/1982,
pàg. 38). També n'hi havia de completament llises.

* * *

A la nau i a l'absis es conserven rastres molt esborrats de **decoració mural pintada**. És molt destruïda perquè l'arrebossat ha caigut a trossos en diferents punts i a la resta és molt afumat.

A la volta de l'absis és on encara s'hi poden apreciar més detalls. Al centre hi veiem un motiu fet amb quatre cercles concèntrics que inscriuen una creu patent. Els cercles presenten temes geomètrics, d'enreixats i dentat. Vol representar la clau de volta d'una creuria figurada. Les nerviacions són representades amb franges pintades que hi conflueixen. Hi ha altres dos cercles més petits, un d'ells molt esborrat. L'altre centra una estrella de vuit puntes. S'hi veuen altres motius encara més destruïts.

A la nau s'hi observa la repetició del mateix cercle amb l'estrella de vuit puntes. Els arcs del costat meridional són recerclats amb franges blaves. A la resta ja només hi queden simples taques de color disperses.

En tot el conjunt hi ha un clar predomini dels colors vermellorsos i ocres.

Creiem que aquestes pintures són gòtiques, de caire popular, datables a darrerries del segle XIV o ja del XV.

És pot fer una comparació amb les restes de pintures existents a l'ermita de Sant Joan de Bauçols (popularment «Mussols») d'aquest mateix antic municipi de Bassegoda, ben propera (recentment consolidada pel G.A.T. del Centre Excursionista Empordanès).

A les pintures de Bauçols s'hi repeteix profusament el tema de la creu patent, inscrita en cercles que tenen motius geomètrics simples. Podrien ser del mateix autor o autors que les de Ribelles. L'església de Sant Joan de Bauçols consta com a «**recentment construïda**» l'any 1413 (CONSTANS/1954, pàg. 98).

Quan seran recuperades aquestes dues mostres de pintura medieval?

C/ Les ruïnes del casal de Ribelles o de Pruna, amb vestigis alt-medievals.

Al costat de l'església de Sant Julià de Ribelles, a poques passes vers migdia, hi ha les ruïnes d'un casal o masia, actualment molt envaïdes per la vegetació i colgades. Cal relacionar-lo amb el vilar de **Pruna**, citat l'any 999 en el document que hem esmentat en el capítol 3.

Ens sembla força clar, per la documentació i l'etimologia, que Pruna era el nom donat al lloc, al serrat, on hi ha l'església de Sant Julià i aquest casal, mentre Ribelles era el nom de la contrada i, per extensió, de tot el terme parroquial.

El casal era un edifici de planta complexa que ocupava una extensió considerable. Els seus murs es conserven en alçades irregulars; en general són molt destruïts. L'esmentada vegetació i els enderrocs, impedeixen la visió d'una part majoritària de les restes. Tot i així els aparells demostren l'existència de diversitats cronològiques en el conjunt edificat. Algunes parets podrien datar dels segles XVI-XVII, si no són encara, posteriors; d'altres aparentment poden ser molt antigues.

Amb tota seguretat, un parament de l'extrem occidental de les ruïnes és una resta d'època alt-medieval. En identificar-lo, durant una de les nostres visites al lloc, l'hem deslliurat lleugerament de mates que n'amagaven fragments.

A la part baixa d'aquest mur s'hi observen tres filades d'**opus spicatum** gairebé perfecte. Aquest aparell és fet amb pedres de mida petita només desbastades, que lliguen amb morter de calç i sorra.

Es tracta d'un vestigi de l'edifici civil coetani de l'església preromànica, és a dir, el vilar documentat a finals del segle X.

El parament alt-medieval que hem localitzat permet pressuposar que hi pot haver altres importants restes arquitectòniques de la mateixa època en el conjunt ruïnós. En el seu estat actual és impossible verificar-ho.

El poc coneixement (o nul) que hom té de l'arquitectura civil de l'època en aquestes terres, entenem que dona a les restes un interès fora del corrent, el mateix podríem dir com a jaciment arqueològic medieval.

En adecentar i consolidar les nostres esglésies (abandonades o no) caldria tenir en compte les possibles mostres d'arquitectura civil coetània de l'entorn.

Podem incloure aquest casal de Pruna o Ribelles entre les restes d'edificació que, en un nombre gens menyspreable, tenim localitzades al costat d'esglésies pre-romàniques i romàniques de l'Empordà. En alguns casos les podem relacionar amb petites monàstiques alt-medievals (Sant Climent de Peralta, Sant Genís del Terrer, Sant Martí de Vallmala), en alguna altra aquesta condició sembla probable, però no és documentada (Sant Julià, a Sant Mori). D'altres, encara, semblen pertànyer, com a Ribelles, a casals prop de temples parroquials o sufraganis (Sant Miquel de Colera, Sant Feliu de Carbonils, Santa Maria del Palau, al Montgrí, entre d'altres)⁽⁵⁾.

D/ El Mas Sobirà. Sant Corneli de la Muga.

Pel camí, des de Sant Corneli i l'Hostal de la Muga vers Sant Julià de Ribelles, es troba el Mas Sobirà, un gran casal abandonat i enrunat. Té un emplaçament enlairat i força dominant, com indica el topònim.

El Mas Sobirà és documentat l'any 1279 en la venda al prior de Santa Maria de Besalú, citada en el capítol 3: **Mas Subirà de Favars**.

El nostre recordat mestre i amic Miquel Oliva i Prat va incloure aquest mas (ja citat per C.A. TORRAS/1902, pàgs. 252-253) com a **edifici fortificat**, en el seu exhaustiu inventari de fortificacions de les terres gironines (OLIVA/1967, pàg. 26). Segurament per la dita exhaustivitat del seu treball, hi va citar, fins i tot, algun edifici del qual només sabia que serví de caserna, com és el cas del Sobirà, Oliva tenia formació d'excursionista i havia trepitjat aquestes terres de l'Alta Garrotxa pam a pam. Altres autors l'han seguit i afirmen que el mas és una «**casa forta**». (GRABOLOSÀ/1968, pàg. 106; CATALÀ/1971, pàg. 163 i pàg. 170 nota 4; TORRES/CASTELLS/1987, pàg. 58).

En el mas Sobirà, en el seu estat ruïnós actual, nosaltres no hi hem sabut detectar cap element de fortificació. El casal, això sí, presenta alguns aparells que podrien ser molt antics, com a mínim d'època baix-medieval, apreciables sobretot als costats de llevant i del nord. És lamentable el seu enrunament progressiu, segurament ja irreversible.

* * *

L'esglésiola de Sant Corneli de Ribelles o de la Muga és de dimensions molt reduïdes, situada a 700 m. d'altitud. És d'una nau amb absis carrat, gairebé quadrangular, desplaçat vers l'esquerre, cap al nord. Potser aquesta desviació axial s'explicaria per les característiques de la llenca de terreny, estreta i curta, on es bastí l'església. (La nau és orientada a 35° i la capçalera a 30°; el desplaçament esmentat és, doncs, de 5°. Vegi's la planta que publiquem).

Només l'absis ha conservat la volta, que és molt apuntada i feta amb filades seguides de carreus petits i allargats que són ben escairats i polits, de pedra porosa (traverti de font). Aquest material també s'emprà a l'arc presbiterial, també apuntat. Forma un simple plec, el qual no és suportat per pilastres, sinó que arrenca d'unes impostes incurvades. Al seu damunt hi ha restes del capcer de doble vessant. En el mur oriental de la capçalera s'hi obre una finestra de doble esqueixada i d'arcs de mig punt, monolítics

La nau té la coberta enfonsada. Els seus murs perimetrals es conserven en alçades irregulars, segons els punts. A ponent hi ha l'espai de la porta que és molt descentrada vers migdia. Les restes han estat convenientment desbrossades i consolidades⁶⁶.

Com ja hem indicat en el capítol 3 el **mas de Sant Corneli de Ribelles**, a la vall de **Tudre** és citat en un document de l'any 1279 (i en un altre del 1314). El topònim esclareix que aleshores l'església ja existia.

Volem remarcar, altrament, una notícia de finals del segle X que, suposadament, també podria fer al·lusió indirecta a aquesta capella. Ens referim a la donació del comte Bernat al monestir de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú de l'any 999 (capítol 3). El comte cedí l'alou de Ribelles amb els petits vilars que hi pertanyien, entre els quals un d'anomenat **Pruna i un altre Ecclesiola**.

Ja hem manifestat el convenciment que Pruna era el lloc on hi ha l'església de Sant Julià –que en aquest text no és citada– (restes descrites, alt-medievals, del casal veí). El vilari dit **Ecclesiola** s'havia de trobar, doncs, en un altre indret del terme. Aquest nom senyala l'existència d'una església petita. Actualment no en coneixem cap altra, a la rodalia, que Sant Corneli. Fins i tot, el diminutiu s'adiria amb les reduïdes dimensions del temple.

Sense que pugui ser res més que una suposició no provada, podem dir que almenys hi ha indicis per pensar que el **villarunculo Ecclesiola** podia situar-se a l'indret de Sant Corneli i que el seu nom faria referència a l'església.

La hipòtesi apuntada i les característiques de la planta de l'esglésiola (capçalera carrada i desviada) semblarien indicar-nos que cal incloure-la entre els edificis pre-romànics. Tenint en compte només la darrera argumentació així ho han fet alguns –pocs– autors (C.A. TORRAS/1918, pàg. 174, la considerarà romànica): «...el fet que aquesta àbsida, que conserva la coberta primitiva, estigui lleugerament desplaçada cap al nord en relació a la nau, fa que se la consideri proromànica o sigui l'única cosa que quedaria de la construcció anterior a l'actual...» (MURLÀ:1983, pàg. 54).

Malgrat tot, l'estudi dels elements arquitectònics subsistents no permet afirmar res de tot això. En tot cas, com a màxim, es podria pensar

que únicament la planta d'una possible capella pre-romànica –de la qual ara no queden rastres– podia haver estat respectada –copiada o imitada– en la reconstrucció tardana, del segle XIII.

A més dels elements descrits –volta i arc apuntats, finestra gran de doble esquixada–, ens convenç sobre la datació anotada l'examen dels aparells.

I, efectivament, l'aparell de l'església, de pedres grans i escairades, deixades sense polir amb cura, que s'afilaren regularment, és pot comparar amb altres edificis, sobretot rurals, de l'època esmentada.

A més, el dit examen de paraments, també ens demostra que bona part de l'edifici del segle XIII caigué i hagué de ser refeta posteriorment. Hi hem de veure l'efecte dels forts terratrèmols de 1427-28? (FONTSERÈ/IGLESIES/1971, pàg. 104-114 i 123-192; SALA/PUIGDEVALL/1977, pàg. 20).

Tot això es comprova als murs de la nau –el sector més refet– on hi ha pocs fragments del XIII conservats. Bàsicament en resta un gran pany, al nord (amb vestigis d'un brancal de porta?), altres rastres a migdia i fragments informes de l'antic frontis a cada costat de l'entrada (mur que tenia més gruix que l'actual). La resta de l'aparell és molt irregular i es distingeix bé dels sectors antics subsistents. La reconstrucció és feta amb carreus de l'enderroc, reutilitzats, i altres pedres sense treballar, tot col·locat descarament. Hi ha nombrosos trossos de terrissa –sobretot teula corba– com a rebles, detall que indica una datació tardana. La porta, a ponent, pels muntants que resten, ha de ser també de la reconstrucció.

L'absis, evidentment, restà dempeus i la seva volta i finestra de tradició romànica es mantenen *in situ*. Tot i així, els paraments externs hagueren de ser molt reparats. Resta ben clar al costat sud on les filades de la base, antigues, destaquen de la resta de l'aparell pertanyent a la refecció.

En definitiva, Sant Corneli, es pot considerar una construcció del segle XIII –recordem el document de 1279–, molt simple, que potser seguí fidelment la planta d'un edifici precedent, pre-romànic, la qual cosa no és, ni de lluny, provada.

El cert és que l'esglesiola és pot inscriure en certa manera, dins del moment evolutiu del pas del romànic al gòtic en aquestes terres, com a mostra molt rústega i popular de la reaparició de les capçaleres carrades, en part per influx cistercenc. En aquest sentit és significatiu l'arc presbiterial sobre impostes.

L'ensulsiada i posterior reparació és difícil de precisar exactament quan es produiria. L'enderroc més recent ha estat, com tantes vegades, el fruit lamentable de l'abandó, avui, en part, esmenat amb la recent consolidació.

NOTES

- (1) La necessitat d'emprendre una acció urgent de recuperació ja fou denunciada per SALA/PUIGDEVALL (1977, pág. 20) i SALA/PUIGDEVALL/MELCIÓ (1984, pág. 418) mentre SALA, (1980, pág. 96) ja havia parlat de l'elaboració d'un projecte. El Grup d'Art i Treball (G.A.T.) del Centre Excursionista Empordanès comandat p company Sebastià Delciós i Sunyer, juntament amb el Centre Excursionista d'Olot, f desembre de l'any 1980, arranjaren un camí d'accés i netejaren l'interior de l'església de l'enorme capa de fems i l'exterior de les bardisses i hi col·locaren una porta. Les tasques definitives de consolidació s'efectuaren l'estiu de l'any 1984 amb un Camp Treball organitzat pels Serveis de Joventut de la Generalitat (G.A.T./1985 i 1986). Durant la inauguració de la restauració, el diumenge 26 d'octubre de 1986 hi hag l'«Acte de Reconciliació» de l'església. L'obra s'havia dut a bon terme amb el recolzament de la Generalitat i la Diputació de Girona i per les entitats culturals que hi havien anat al davant (Direcció General de la Joventut; G.A.T. de Figueres; G.E. d'Olot; Amics de l'Alta Garrotxa). Es pot ben dir que el dit acte fou, en molts sentits, memorable.
- (2) C.A.TORRAS/1918, pág. 161-162; GIRONA/1961, pág. 199; GRABOLOSE/1968, pág. 106; SALA/PUIGDEVALL/1977, pág. 20. MURLA/1983, pág. 92. SALA/PUIGDEVALL/MELCIÓ/1984, págs. 413-418.
- (3) En una pedra de la façana hi ha gravat, de manera rústega, l'any 1783; no creiem que tingui a veure amb la reconstrucció.
- (4) Aquesta capella de Sant Llorenç de Rocabruna es pot confondre amb les altres parets del castell amb facilitat. Poiser per això, fins i tot havia estat negada la seva existència. MONSALVATJE (1919, vol. XXVI, pág. 71) ja en fa esment. M. Bassa i Armengol ja la situà correctament dins la planta general del castell i afirmà que és «... la peça de les edificades al castell que dona més detalls...» i de la qual es podia veure «...l'arrencament de la volta i l'existència de dues espitlleres o finestres de llum reduïdíssima...» (BASSA/ 1932; també a CATALÁ/BRASÓ/1971). Un de nosaltres ha tingut en compte les característiques d'aquesta capella per fer comparacions amb monuments de l'Empordà. (BADIA/1978, pág. 265).
- (5) Les recerques en altres comarques segurament permetrien descobrir molts d'altres exemples. No sembla pas que, per ara, hi hagi interès en l'estudi arqueològic de cap d'aquest interessants jaciments medievals; ho lamentem. Fins i tot, un dels citats ha estat destruït amb reiteració –la darrera vegada molt recentment– per les màquines d'ICONA (ara MEDI NATURAL), en les feines de repoblament forestal (Sant Miquel de Colera). Es pot esmentar també la destrucció continuada del poblat medieval de Cidillà (Sant Romà de les Arenes), al Baix Empordà, i altres casos semblants de degradació del patrimoni arqueològic medieval, davant d'una indeferència oficial poc comprensible en els moments que vivim.
- (6) A principis de segle el monument era «un munt de runes» segons l'expressió de BOTET I SISÓ (s.d. [191], pág. 718). Així romangué fins que els amics del Grup d'Art i Treball del C.E.E. de Figueres i del Centre Excursionista Jonquerenc, van procedir a estassar les bardisses i deslliurar l'església d'enderrocs. Aquesta feina es va fer pel maig del 1980. Pel març de 1983 es consolidà la volta de l'absis cimentant-ne l'extradós. (G.A.T./1985 i 1986).

Fonts Documentals

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó Barcelona (documents varis)
ACG	Arxiu Capitular de Girona (Pergami de Navata)
ADG	Arxiu Diocesà de Girona (Cartoral de Carlemany)
ADP	Arxius Departamentals de Perpinyà (Acta consagració de Sant Julià de Ribelles)
APO	Arxius dels Pirineus-Oriental, Perpinyà. (Les procès des Trabucayres, sèrie U, 1845-1846)
ASJA	Arxiu de Sant Joan de les Abadesses (Llibre de Canalars I; Llibre de la Sivella)
BNP	Biblioteca Nacional de París. Col·lecció Baluze (Còpies del doc. de Sant Aniol d'Aguja)

Bibliografia citada

ABADAL d'/1926-1952	Ramon d'Abadal i de Vinyals, Els diplomes Carolingis a Catalunya , Catalunya Carolíngia II, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica II, Barcelona 1926-1950 i 1952, 2 vols.
ABADAL d'/1954	Ramon d'Abadal i de Vinyals, Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil. Eixalada-Culxà. «Analecta Montserratensia», vol. VIII, Abadia de Montserrat 1954
ABELANET/1981	Jean Abelanet, Pierres droites, pierres plantées du Roussillon: bornes ou menhirs? , 106 Congrès national des Sociétés savantes, Perpinyà 1981
AGUSTÍ/1981	Joaquim Agustí i Bassols, Itineraris de l'Alta Garrotxa , vol. I, Olot 1981
AGUSTÍ/1986	Joaquim Agustí i Bassols, Itineraris de l'Alta Garrotxa , vol. II, Olot 1986
ALART/1873	Jean Bernart Alart, XX Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales , Perpinyà 1873
ALART/1880	Jean Bernart Alart, Cartulaire Roussillonais , Perpinyà 1880
ALBERT/CLARA/ROURA/ 1981	Ramon Alberch/Josep Clara/Gabriel Roura, El Gironès, la Selva i la Garrotxa , Gran Geografia comarcal de Catalunya, vol. 3, Barcelona, 1981
ALCOVER/MOLL/1926	Antoni M. Alcover/Francesc de Borja Moll/(i Manuel Sanchis Guarner), Diccionari Català-Valencià-Balear , vol. I, Palma de Mallorca, 1926

- ALSIUS/1879 Pere Alsius i Torrent, **Reseña Histórico-Descriptiva de la gloriosa Imagen de Nuestra Señora del Mont**, publicat l'any 1880
- BADIA/1972 Joan Badia i Homs, **Restes d'una església preromànica a la comarca de Banyoles: Sant Andreu del Torn**, Revista de Girona, núm. 59, Girona 1972
- BADIA/1974 Joan Badia i Homs, **Aportacions a l'estudi del pre-romànic empordanès I**, Revista de Girona, núm. 66, Girona 1974
- BADIA/1978 Joan Badia i Homs **L'Arquitectura medieval de l'Empordà**, vol. II-A, Girona 1978
- BADIA/1981 Joan Badia i Homs, **L'Empordà**, Gran Geografia comarcal de Catalunya, vol. 4, Barcelona, 1981
- BADIA/ en premsa Joan Badia i Homs, **Sant Pere d'Albanyà**, *infra* Catalunya Romànica, vol: L'Empordà, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, en premsa
- BADIA/1985 Joan Badia i Homs, **L'Arquitectura medieval de l'Empordà**, vol. II-B, **Notes a la segona edició**, Girona 1985
- BADIA/BOFARULL/
CARRERAS/PIÑERO/1983 Joan Badia i Homs/Benjami Bofarull i Gallofré/Enric Carreras i Vigorós/Miquel-Didac Piñero i Costa, **El dolmen de Dofines, fita del monestir de Sant Quirze de Colera**, Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, vol. 16, Figueres 1983
- BADIA/BOFARULL/
CARRERAS/PIÑERO/1986 Joan Badia i Homs/Benjami Bofarull i Gallofré/Enric Carreras i Vigorós/Miquel-Didac Piñero i Costa, **El patrimoni cultural, històric i monumental**, Dossier l'Albera, Revista de Girona, núm. 117, Girona 1986, pàgs. 38-39
- BADIA/BOFARULL/
CARRERAS/PIÑERO/1987 Joan Badia i Homs/Benjami Bofarull i Gallofré/Enric Carreras i Vigorós/Miquel-Didac Piñero i Costa, **A Sant Pere Pescador han aparegut restes d'una necròpolis alt-medieval**, Setmanari «Hora Nova», núm. 494, pàg. 12, Figueres 6-12, gener 1987
- BADIA/BOFARULL/
CARRERAS/PIÑERO/inèdit Joan Badia i Homs/Benjami Bofarull i Gallofré/Enric Carreras i Vigorós/Miquel-Didac Piñero i Costa, **Ullà i el seu terme a l'Edat Mitjana**, inèdit (en curs d'estudi)
- BADIA/BOFARULL/
CARRERAS/PIÑERO/inèdit Joan Badia i Homs/Benjami Bofarull i Gallofré/Enric Carreras i Vigorós/Miquel-Didac Piñero i Costa, **Les fites megalítiques i els vilars alt-medievals del terme de Bàscara**, inèdit (en curs d'estudi)
- BADIA/BOFARULL/
CARRERAS/PIÑERO/inèdit Joan Badia i Homs/Benjami Bofarull i Gallofré/Enric Carreras i Vigorós/Miquel-Didac Piñero i Costa, **El Querroig i la seva rodalia**, inèdit (en curs d'estudi)
- BALARI/1899 J. Balari i Jovany, **Orígenes Históricos de Cataluña**, Barcelona, 1899
- BASSA/1932 Manuel Bassa i Armengol, **Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya**, setembre/octubre, Barcelona, 1932

- BATLLE/FILBÀ/1980 A. Batlle/L. Filbà, **Catàleg espeleològic de Catalunya**, vol. 4, ed. Poliglota, Barcelona 1980
- BECAT/PONSICH/VERDAGUER/1985 Joan Becat/Pere Ponsich/Pere Verdaguer, **Gran Geografia Comarcal de Catalunya, (Rosselló-Fenolleda)**, vol. XIV, Barcelona 1985
- BOLÓS/1980 Jordi Bolós i Masclans, **Els molins protomedievals del comtat de Besalú i de les seves rodalies**, IV Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú 1980, Amics de Besalú, vol. I, publicat Olot 1983, pàgs. 195-207
- BOLÓS/HURTADO/NUET/1984 Jordi Bolós i Masclans/Victor Hurtado i Cuevas/Josep Nuet i Badia, **Atlas històric de Catalunya (anys 759-992), Ripoll-Olot**, Barcelona 1984
- BOTET I SISÓ/s. d. (1911) Joaquim Botet i Sisó, **La Província de Gerona, infra la Geografia General de Catalunya**, dirigida per Francesc Carreras i Candi, Barcelona, publicada sense data l'any 1911.
- CARTAILHAC/1886 Emile Cartailhac, **Les ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal**, Paris 1886
- CARRERAS I CANDI/1903-4 Francesc Carreras i Candi, **Dólmenes en Piñana y Vilasar**, Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, vol. II, Barcelona 1903-1904
- CASA, De la/DOMENECH/1983 Carlos de la Casa Martínez/Manuela Domenech Esteban, **Estelas medievales de la provincia de Soria**, Diputación Provincial de Soria, col. Temas Sorianos nº 6, Soria 1983
- CATALÀ/1971 Pere Català i Roca, **Comentari marginal pàgs. 163-177, infra Els Castells Catalans**, vol. III, Barcelona 1971
- CATALÀ/BRASÓ/1971 Pere Català i Roca/Miquel Brasó i Vaqués, **Castell de Rocabruna, infra Els Castells Catalans**, vol. III, Barcelona 1971
- CAULA/1935 Francesc Caula i Vegas, **El règim senyorial a Olot**, Olot 1935; ed. facsímil Ajuntament de Sant Joan les Fonts 1982
- CAULA/1969 Francesc Caula i Vegas, **Besalú, comtat pirinenc**, Olot 1969
- CAZURRO/1912 Manuel Cazorro, **Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona**, Junta para la ampliación de estudios e investigaciones científicas. Centro de Estudios Históricos, Madrid 1912
- C.E.E./1987 Centre Excursionista Empordanès, **Circular per als socis**, núm. 235, Figueres octubre de 1987
- COLOMINES/1936 Josep Colomines i Roca, **Sepulcre de Pardinella, Gombreny (Ripollès)**, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, vol. VIII (1927-1931), publicat Barcelona 1936
- CONSTANS/1954 Lluís G. Constans, **Girona bisbat marià**, Barcelona, 1954

- COROMINES/1954-1957 Joan Coromines, **Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana**, vols. I i IV, Madrid 1954-1957
- COROMINES/1980 Joan Coromines, **Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana**, vol. I, Barcelona 1980
- DANÉS/1913 Joan Danés i Vernedas, **De Sant Joan de les Abadesses a Besalú per la Garrotxa**, Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, any XXIII, maig-juny-juliol de 1913, nùms. 220-221-222
- DANÉS/1949 Joaquim Danés i Torras, **Història d'Olot**, Olot 1949
- DESCLOT/ed. 1983 Bernat Desclot, **Crònica**, ed. Selecta, Biblioteca Perenne, Barcelona 1971, segona ed. 1983
- DIARI DE GIRONA/1987 **Diari de Girona/Los Sitios**, 20-1-1987, pàg. 15
- DU CANGE/ed. 1883-87 **Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, conditum a Carolo du Fresne, domino Du Cange**, ed. nova a L. Favre, I-X, Niort 1883-1887
- ESPAÑA SAGRADA/1819 **España Sagrada. Teatro geográfico-histórico de la Iglesia de España**, Madrid 1754-1918, 52 vols. Vol. 43, any 1819 a cura de José de la Canal i Antolín Merino
- ESTEVA/1968 Lluís Esteva i Cruaïnes, **El dolmen de Pujarnol**, i Assembla d'Estudis sobre el comtat de Besalú, Besalú, pàgs. 297-303
- FONT I RIUS/1985 Josep Mª Font i Rius, **Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval**, Barcelona 1985
- FONTSERÉ/IGLESIES/1971 Eduard Fontseré/Josep Iglesias, **Recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes entre 1100 i 1906**, Fundació Salvador Vives Casajoana, Barcelona 1971
- FUERO JUZGO/ed. 1815 **Fuero Juzgo en latín y castellano cotejado con los mas antiguos y preciosos códices por la Real Academia Española**, Madrid, Ibarra 1815
- G.A.T./1985-1986 Grup d'Art i Treball del Centre Excursionista Empordanès, **Full commemoratiu de la Festa de Bassegoda**, Figueres 1985.
Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, vol. 18, pàgs. 431-432, Figueres 1985.
Butlletí 10ª Aniversari, Figueres 1986
- GIRONA/1961 Josep Girona i Casagran, **L'Alta Garrotxa**, Ed. Selecta, Barcelona 1961
- GLOSARIUM../1962 M. Bassols de Climent/J. Bastardas Parera/ E. Rodón Rinuè/D. Condom Cratacós/R. Quevedo Sensat/Mª C. Català Poch, **Glossarium Mediae Latinitates Cataloniae**, CSIC, Barcelona 1962, fasc. 2
- GRABOLOSÀ/1968 Ramon Grabolosa i Puigredom, **Besalú, un país aspre i antic**, Granollers 1968, segona ed. 1973

- GROS/1970 Miquel dels Sants Gros i Pujol, **L'Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses**, II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català, Sant Joan de les Abadesses 1970, publicat a «Scriptorium Populeti» 9, vol. II, Abadía de Poblet 1974
- GUILLAMET/1960 Joan Guillamet i Tuébois, **Los «trabucalres» en el Ampurdán**, Revista de Girona, núm. 10, Girona 1960
- HIST. DE LANGUEDOC/1872-1875 Dom. Cl. Devic i Dom J. Vaissette, **Histoire Generale de Languedoc avec des notes et les pièces justificatives**, ed. Privat, Toulouse 1872-1875, 5 vols.
- HORA NOVA/1987 **Hora Nova**, núm. 533, pág. 12, Figueres 6-12 d'octubre de 1987
- IGLESIES/1969-1970 Josep Iglésies, **El cens del comte de Floridablanca**, Barcelona 1969-1970, Fundació S. Vives Casajoana, 2 vols.
- ISIDOR DE SEVILLA/ed. 1911 Isidor de Sevilla, **Etymologiarum sive originum libri XX**, ed. W.M. Lindsay, Oxford, 1911, 2 vols.
- L'EMPORDÀ A COP D'ULL/1987 **L'Empordà a cop d'ull**, núm. 3, Figueres 1987; textos **GESEART** (J. Badia i Homs/B. Bofarull i Gallofré/E. Carreras i Vigorós/M-D. Piñero i Costa/J. Tarrús i Galter)
- MADOZ/1845-1850 Pascual Madoz, **Diccionario-Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar**, Madrid 1845-1850, 16 vols. (reedició)
- MARCA HISPANICA/1688 Petrus de Marca, **Marca Hispánica sive limes hispanicus...** ed. Stephanus Baluzius, París 1688
- MARÈ/1968 A.F. Marè, **Crimes et mort des Trabucayres ou les bandits espagnols en Roussillon (1840-1848)**, París 1968
- MARQUÈS/CONSTANS/1985 Jaume Marquès i Casanovas/Lluís Constans i Serrat, **Navata**, ed. Amics de Navata 1985
- MARTINET/1882-1883 Ludovic Martinet, **Les monuments préhistoriques de Banyuls et environs (Pyrénées Orientales)**, Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme, vol. 17, 2ª série, tom XIII, París 1882-1883
- MARTINET/1884 Ludovic Martinet, **Monuments mégalithiques des environs de Banyuls-sur-mer**, Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme, vol. 18, 3ª série tom. I, París 1884
- MIQUEL I ROSELL/1945-47 **Liber Feudorum Major, Cartulario Real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón**, ed. Francesc Miquel i Rosell, CSIC, Barcelona 1945-1947, 2 vols.
- MOLIST/CRUELLES/CASTELLS 1987 Miquel Molist i Muntanyà/Walter Cruells i Banzo/Josep Castells i Camp, **L'àrea megalítica de Tavertet (Osona)**, Cota/Zero, núm. 3, juny 1987. Vic. (pàgs. 55-68)

- MONSALVATJE/1889 (I)
1890 (II)
1892 (IV)
1895 (VI)
1896 (VIII)
1901 (XI)
1902 (XII)
1907 (XV)
1908 (XVI)
1909 (XVII)
1919 (XXVI)
- Francesc Monsalvatje i Fossas, **Noticias Historicas**, Girona i Olot 1889-1919, 26 vols.
- MONTOLIU, de/1922
- Manuel de Montoliu, **Els noms de rius i els noms fluvials**, Butlletí de Dialectologia Catalana, X, Barcelona 1922
- MOREU-REY/1982
- Enric Moreu-Rey, **Els nostres noms de lloc**, Ciutat de Mallorca 1982
- MURLÀ/1983
- Josep Murlà i Giralt, **Guia del Romànic de la Garrotxa**, Olot 1983
- NOMENCLATOR/1893
- Nomenclator de las ciudades, villas, lugares, aldeas y demás entidades de población de España en 1º de Enero de 1893**; cuaderno diez y ocho, Provincia de Gerona, Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico, Madrid 1893
- OLIVA/1967
- Miquel Oliva i Prat, **Inventario de los Castillos, Fortalezas, Recintos amurallados, Torres de defensa y Casas fuertes de la provincia de Gerona**, I, Revista de Girona, núm. 40 Girona 1967
- ORTEGA/1859
- Josep Ortega i Espinós, **Proceso de la Asociación de malhechores de las Illas, llamados Trubacaires, infra Historia de las Esquadras de Cataluña**, Madrid-Barcelona 1859
- PAGÈS/1983
- Montserrat Pagès i Paretas, **Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat**, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1983
- PALUZIE/1860
- Esteve Paluzie i Cantalozella, **Olot, su comarca, sus extintos volcanes, su historia civil, religiosa y local**, 1860
- PERICOT/1950
- Lluís Pericot i Garcia, **Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica**, CSIC, Barcelona 1950, pàgs. 149-150, núm. 72
- PUIGDEVALL/1976
- Narcís Puigdevall i Diumé, **La rodalla de Sant Aniol d'Aguja, segons el document de l'any 872**, III Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú, pàgs. 337-347, Amics de Besalú 1976, publicat Olot 1980
- PUIGDEVALL/1977
- Narcís Puigdevall i Diumé, **Noticia de la Vall de Salarça**, Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca 1977, publicat Olot 1978
- PUIGDEVALL/1978
- Narcís Puigdevall i Diumé, **Els documents sobre la Garrotxa durant els segles IX i X**, Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca 1978, vol. II, publicat Olot 1980

- PUJADES/1568-1635
Vol. V (1829)
Vol. VI (1830)
- PROGRAMA DE MÀ/1986
- REC. HIST. DES GAULLES
1869-1894
- RIU/1982
- RIUS/SERRA/1945-1947
- RIURÓ/1969
- ROVIRA I PORT/1982
- SALA/1975
- SALA/1976
- SALA/1979
- SALA/1980
- SALA/PUIGDEVALL/1977
- SALA/PUIGDEVALL/1982
- SALA/PUIGDEVALL/MELCIÓ/
1984
- SALRACH/1978
- Jeroni Pujades, **Crónica Universal del Principado de Cataluña**, publicada, en castellà, Barcelona 1829-1832, 8 vols.
- Programa de mà, sense nom d'autor, de la **Inauguració de la Restauració de l'església de Sant Julià de Ribelles**, el diumenge dia 26 d'octubre de 1986 - Generalitat de Catalunya - Diputació de Girona
- Recueil des Historiens des Gaules et de la France**, 1869-1894, 23 vols.
- Manuel Riu, **Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya**, *infra* Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya, Acta/Mediaevalia, Annex 1, Universitat de Barcelona 1982
- Josep Rius i Serra, **Cartulario de Sant Cugat del Vallés**, CSIC 1945-1947, 3 vols.
- Francesc Riuró i Llapart, **El valle de Sant Aniol de Finestras. Exploraciones Arqueológicas**, Revista de Girona, núm. 48, tercer trimestre 1969, pàgs. 19-21
- Jordi Rovira i Port, **Clot de la Dona Morta o Sot de les Dones Mortes (Les Lloses)**, *infra* Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys, Barcelona 1982
- Carme Sala i Giralt, **Setmanari «La Garrotxa»**, Olot, setembre 1975
- Ramon Sala i Canadell, **Romanització de la Garrotxa**, III Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú, Amics de Besalú 1976, pàgs. 365-392, publicat Olot 1980
- Ramon Sala i Canadell, **La rodalia de la parròquia de Sant Cristòfor de Beget (1568)**, Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca 1979, pàgs. 257-262, publicat Olot 1981
- Ramon Sala i Canadell, **La recuperació del romànic comarcal garrotxí**, Revista de Girona, vol. 91, 1980, pàgs. 93-96
- Ramon Sala i Canadell/Narcís Puigdevall i Diumé, **El Romànic de l'Alta Garrotxa**, Olot [1977] sense data de publicació ni peu d'impremta
- Ramon Sala i Canadell/Narcís Puigdevall i Diumé, **La Vall de Riu**, Olot 1982
- Ramon Sala i Canadell/Narcís Puigdevall i Diumé/Josep Mª Melció i Pujol, **Caminant per Alta Garrotxa**, Olot 1984
- Josep Mª Salrach i Marès, **El procés de formació Nacional de Catalunya**, (Segles VIII-IX), Barcelona 1978, 2 vols.

- TARRÚS/1982 Josep Tarrús i Galter, **L'Alta i la Balza Garrotxa del Neolític al Calcolític**, AUSA X, 1982, núm. 102-104, pàgs. 131-151, Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic
- TARRÚS/1987 Josep Tarrús i Galter, **El megalítisme de l'Alt Empordà (Girona): els constructors de dòlmens entre el neolític mitjà i el calcolític a l'Albera, Serra de Roda i Cap de Creus**, Cota/Zero, núm. 3, juny 1987, Vic, pàgs. 36-54
- THESAURUS./1900 **Thesaurus Linguae Latinae**, Lipsiae 1900
- TORRAS/1902 Cèsar August Torras, **Pirineu Català (Guia Itinerari del excursionista a Camprodon, Cap. Vall de Llerca**, Barcelona 1902
- TORRAS/1918 Cèsar August Torras, **Pirineu Català - La Garrotxa**, Barcelona 1918
- TORRES/CASTELLS/1987 Estanislau Torres/Joaquim Castells, **Visió de l'Alta Garrotxa**, Terra Nostra 7, Figueres 1987
- TOTIUS./1839 **Totius Latinitatis Lexicon...**, ed. de Leipzig i Londres 1839
- UDINA/1951 Frederic Udina i Martorell, **El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X**, CSIC, Barcelona 1951
- VERGÉS/1882 Ramon Vergés, **L'Excursionista, Butlletí de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques**, núm. 47, 1882, pàgs. 115-120
- VIDAL/1913 Pierre Vidal, **Melanges de Toponomie Catalane**. «Ruscino» vol. XIII 1-2, Perpinyà 1913
- VIDAL/1922 Pierre Vidal, **Le Roussillon Préhistorique**, (tirada a part de «Ruscino»), Perpinyà 1922
- VILLANUEVA/1821 (X)
1850 (XII) Jaime Villanueva, **Viaje Literario a las Iglesias de España**, Madrid-Valencia 1803-1852, 22 vols.
- ZEUMER/1902 **Lex Wisigothorum**, ed. K. Zeumer, M.G.H., Leges I, Hannover-Leipzig 1902
- ZEUMER/1944 **Historia de la Legislación visigoda**, Barcelona 1944

A fi d'enllestir el present treball, els signants del mateix visitarem els monuments ressenyats en les següents ocasions:

a) **GESEART** Diari de prospeccions, núm. 244 (dimecres 22-1-1986, E. Carreras/M.-D. Piñero). Treball de camp al puig Salarça, Creu de Principi i serra de Banyadors; identificació del monument funerari a la Creu de Principi.

b) **GESEART**, Diari de Prospeccions, núm. 262 (diumenge 26-10-1986, E. Carreras/M.-D. Piñero). Estudi de les esglésies de Sant Julià de Ribelles i de Sant Corneli de la Muga o Ribelles.

c) **GESEART**, Diari de prospeccions, núm. 316 (diumenge 14-6-1987, B. Bofarull/E. Carreras/M.-D. Piñero, acompanyats en part per J. Tarrús, J. Chinchilla i G. Alcalde). Amidaments i alçat de plantes de Sant Corneli de la Muga o Ribelles, de Sant Julià de Ribelles i de la cista amb túmul de la Creu de Principi.

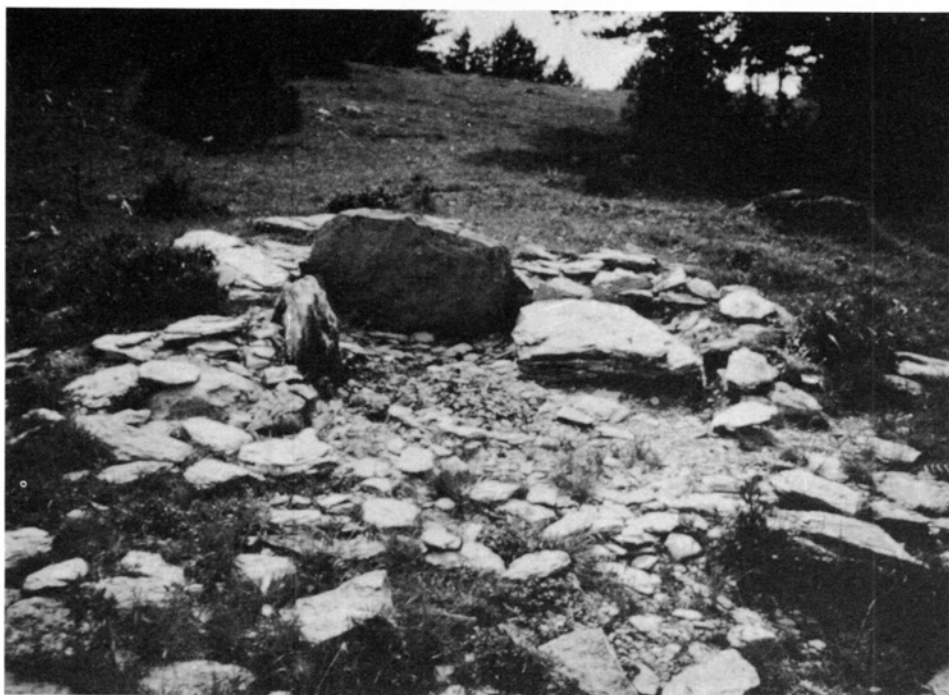
d) **GESEART**, Diari de prospeccions, núm. 319 (dimecres 9-9-1987, E. Carreras/M.-D. Piñero, acompanyats en part per S. Delclòs). Treball de camp al puig Salarça, Creu de Principi i serra de Banyadors.

e) **GESEART**, Diari de prospeccions, núm. 321 (dijous 24-9-1987, J. Badia/E. Carreras/M.-D. Piñero, acompanyats de M. Puigdevall i E. Badia). Estudi definitiu de Sant Corneli de la Muga o Ribelles, del Mas Sobirà i de Sant Julià de Ribelles. Descoberta de restes alt-medievales al casal de Pruna i estudi de les mateixes. Visita a la cista amb túmul de la Creu de Principi.

Agraïm així mateix als companys Josep Tarrús i Galter de Banyoles i Joaquim Agustí i Bassols d'Olot els seus valuosos suggeriments en els aspectes megalític i geogràfic, respectivament.

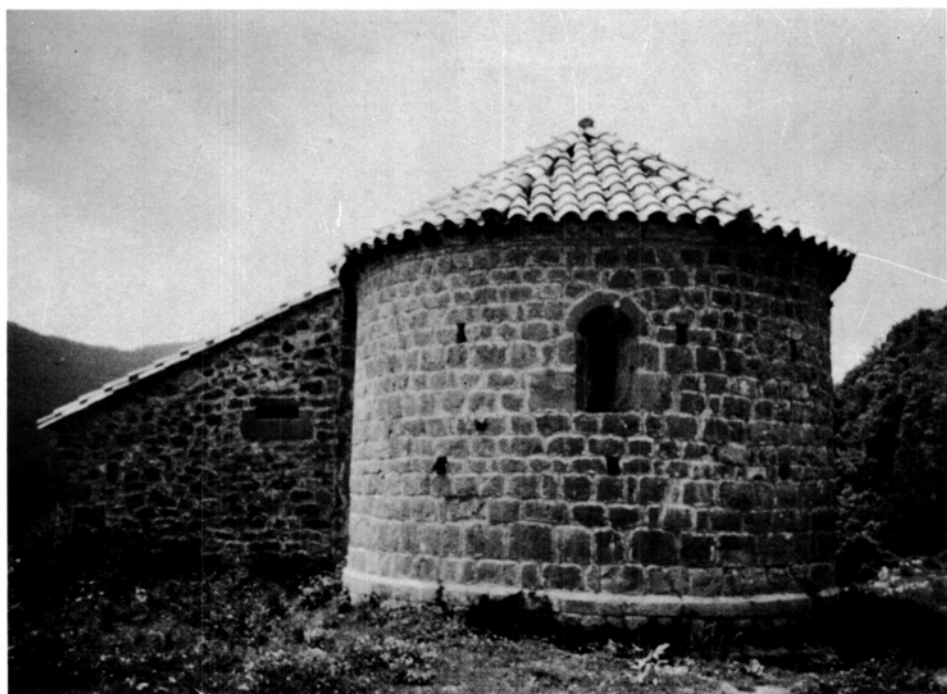
La cista amb túmul del Coll de Principi, al Puig Salarça. Fotografia presa l'any 1981 del que hom cregué que eren les restes d'una cabana. S'hi veuen dues pedres dretes, però sense clavar –no pas *in situ*– que ara tornen a ser caigudes. (Fotografia cedida amablement per Josep Agustí i Prat).

La cista amb túmul del Coll de Principi, avui.

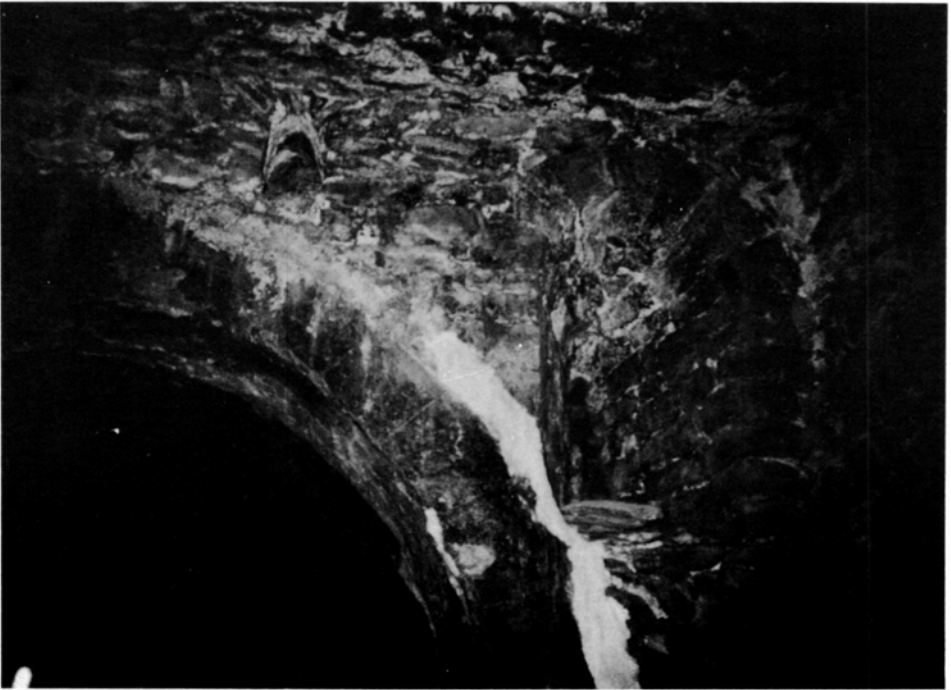
L'església de Sant Julià de Ribelles des del nord-oest.

L'absis tardo-romànic de Sant Julià de Ribelles.

Detall de l'aparell pre-romànic del mur meridional de Sant Julià de Ribelles.

El parament pre-romànic de Sant Julià de Ribelles (de l'església consagrada l'any 974) ha sofert nombroses alteracions. A la fotografia s'hi pot veure un fragment de l'aparell amb la resta d'una finestra pre-romànica, una altra finestra, romànica, que hi fou oberta més tard i l'arc former que perforà el mur en afegir-se la nau de migdia, d'època tardana.

Possible estela funerària, antropomorfa, actualment encastada en el sòl del presbiteri de Sant Julià de Ribelles.

L'aparell alt-medieval del casal de Pruna, al costat de l'església de Sant Julià.

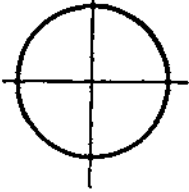

Les ruïnes de Sant Corneli de la Muga des de nord-oest. Es pot observar el canvi a l'aparell de la nau amb un fragment de filades seguides que correspon al segle XIII i altres amb pedres col·locades sense ordre, de refecció tardana.

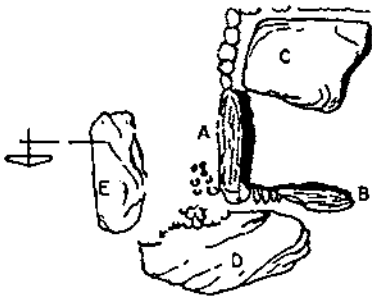

Un altre aspecte de les ruïnes de Sant Corneli de la Muga.

Nm.

PLANTA i SECCIO'
CISTA AMB TÚMUL
DE LA CREU DE PRINCIPI
altitud 1.000 m.
Set. 1.987

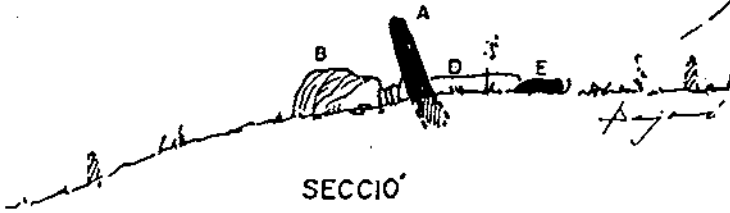

0 25 50 100 cms.

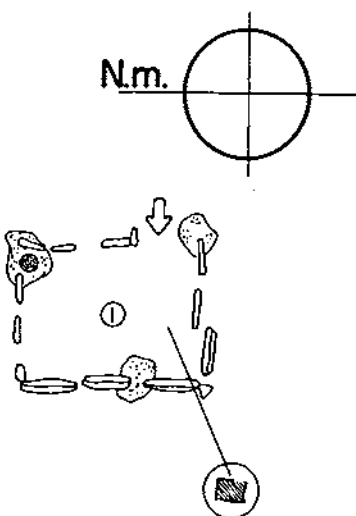
PLANTA

GESEART

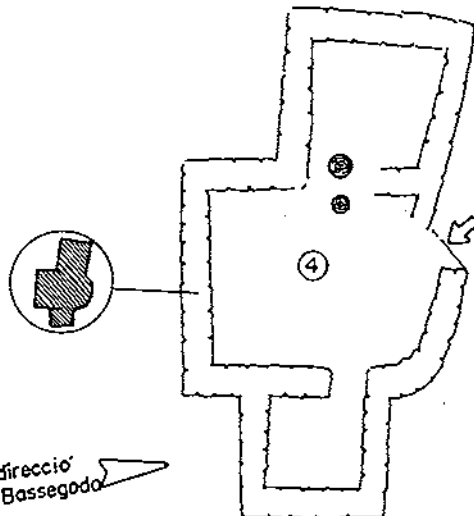
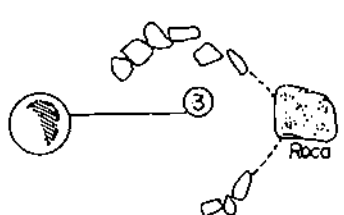
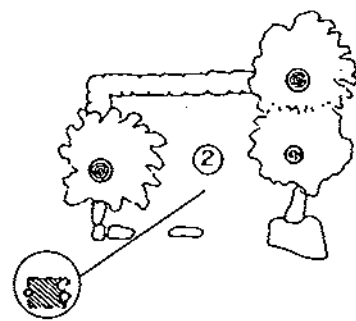
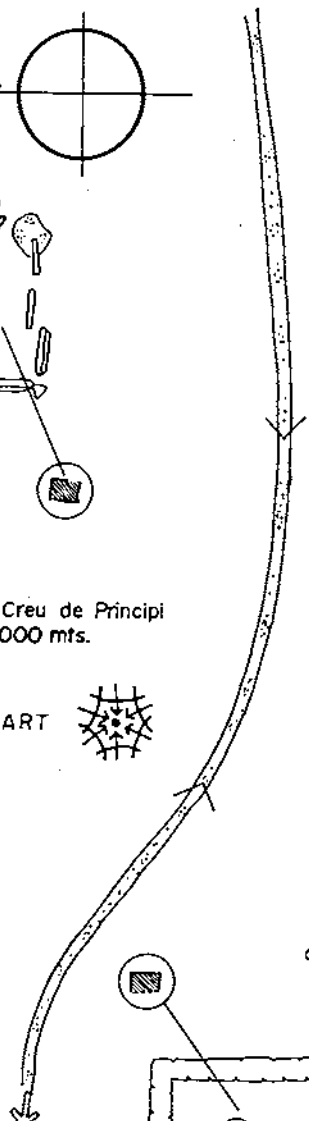

SECCIO'

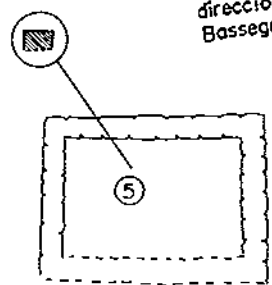

Coll de la Creu de Principi
altitud 1.000 mts.

EQUIP GESEART

direccio' Bassegoda

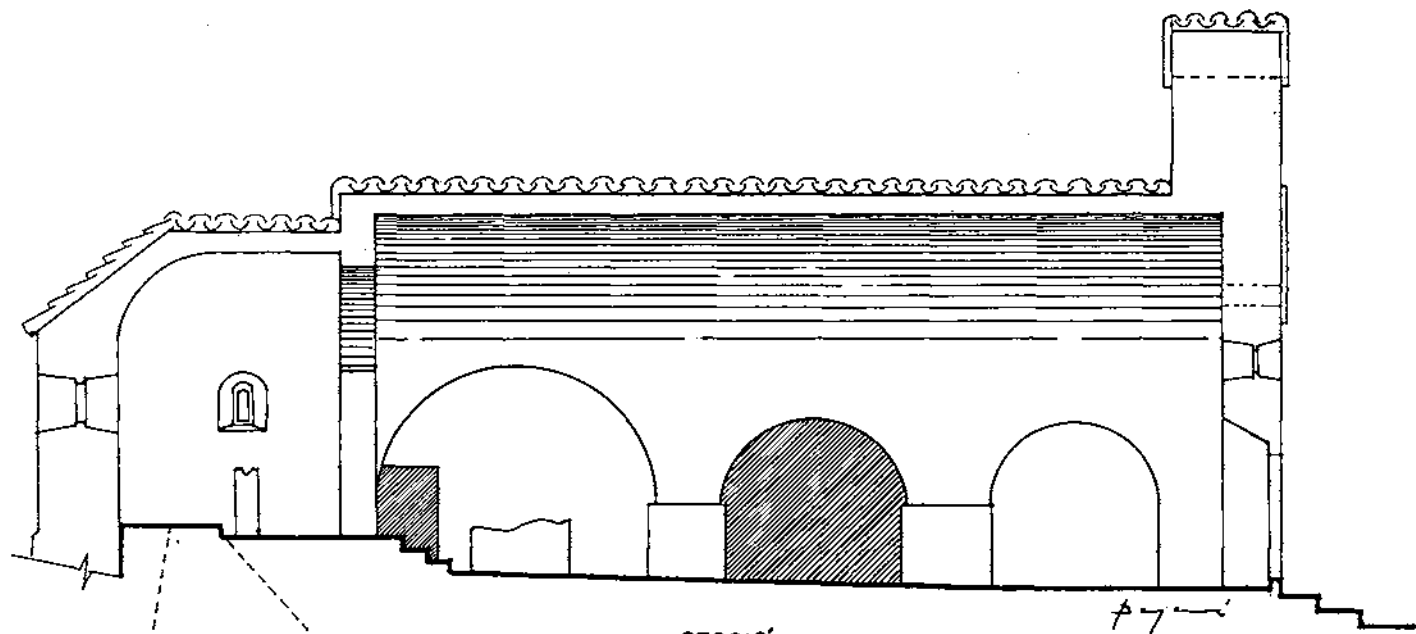

ST. Julià de Ribelles
ST. Corneli de la Muga

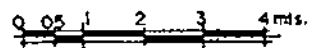
PLANTA DE LES CABANES

Croquis situacio' 0 3 6 m. aprox.
Croquis cabanes 0 1 2 m.
Argui

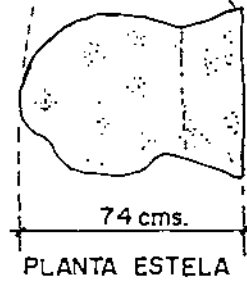

SECCIO'

A 7

ST. JULIÀ DE RIBELLES

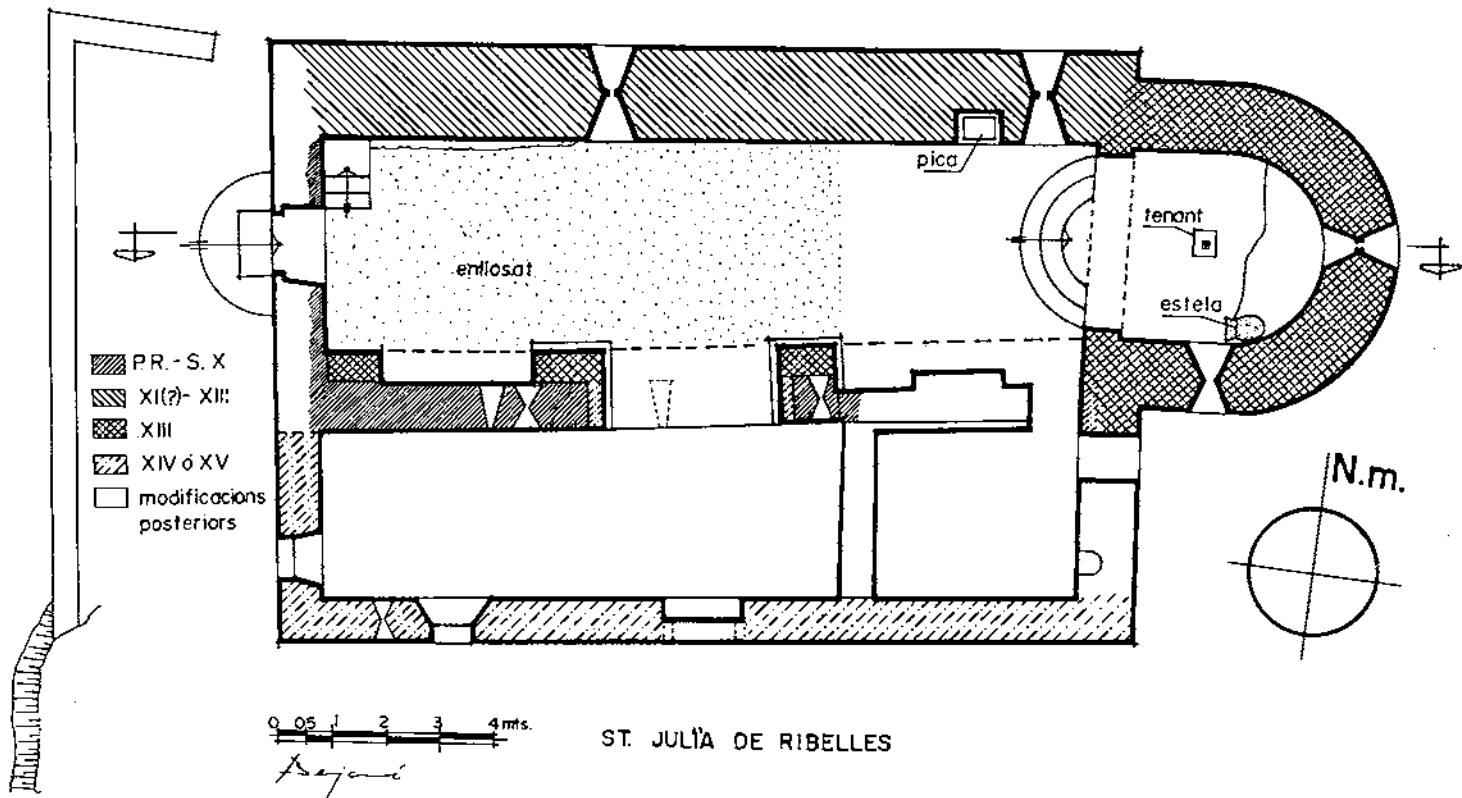

74 cms.

PLANTA ESTELA

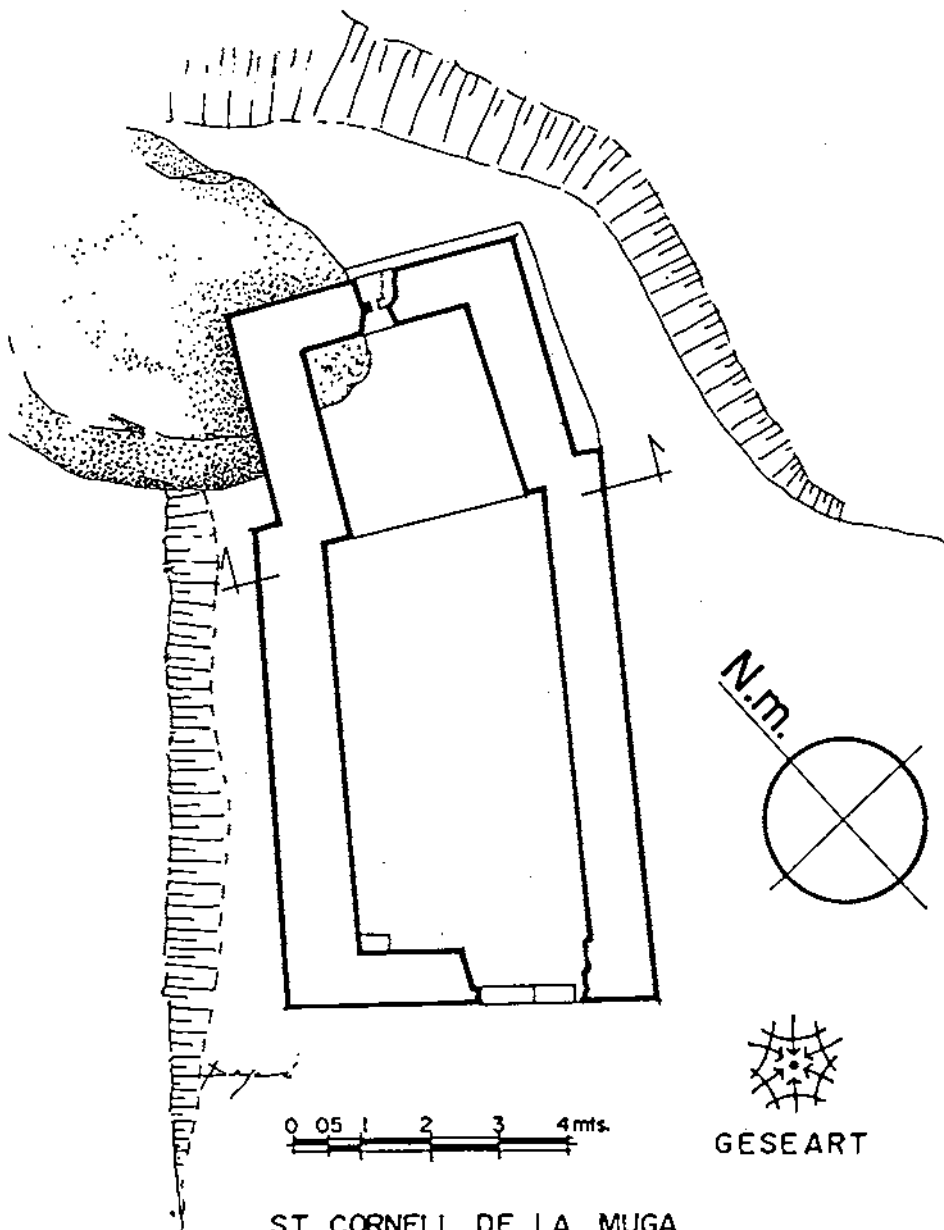
EQUIP GESEART

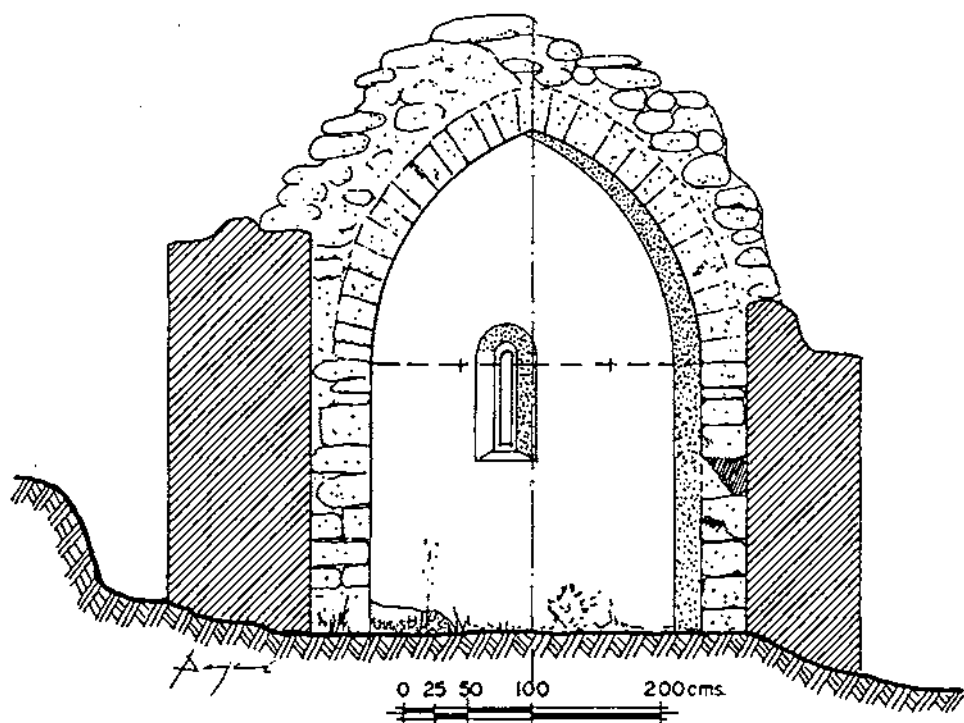

EQUIP GESEART

ST. CORNELI DE LA MUGA

0 25 50 100 200cms.

SECCIO'
ST. CORNELI DE LA MUGA

EQUIP GESEART